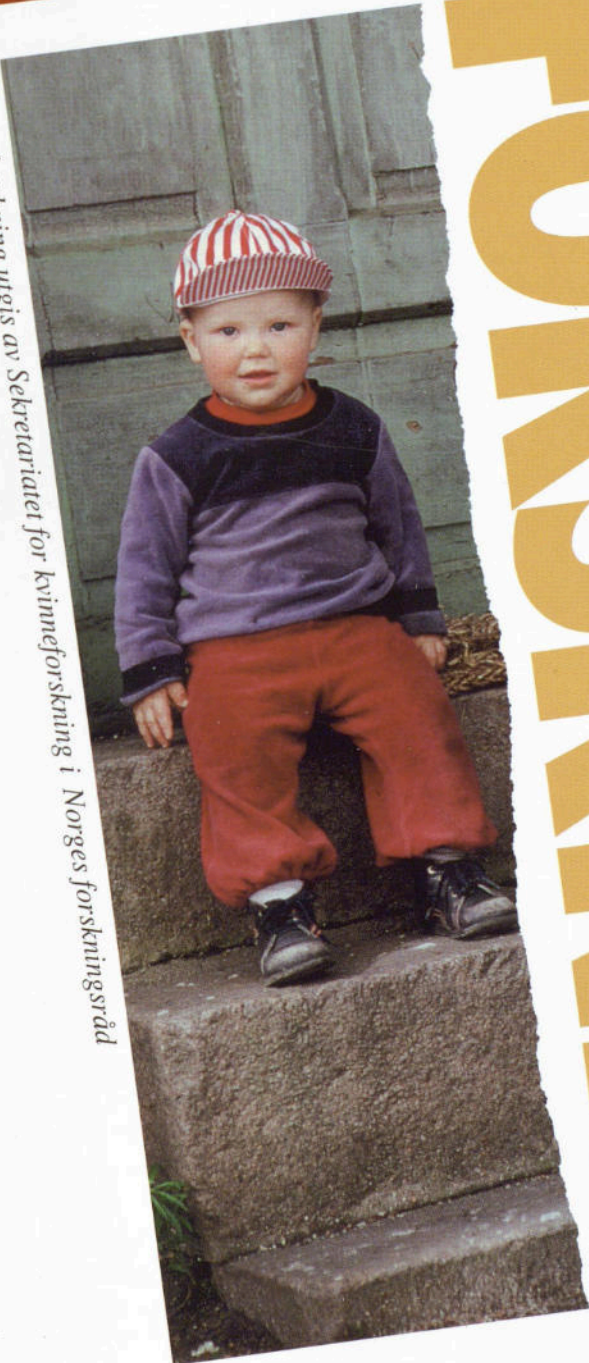


Kvinne- FORSKNING

Fritt valg?
Kontantstøtte
og mye mer



Kvinneforskning utgis av Sekretariatet for kvinneforskning i Norges forskningsråd

KVINNEFORSKNING
fra Norges forskningsråd
Sekretariatet for kvinneforskning
Årgang 22, 1998

Redaksjonen:
Sekretariatet for kvinneforskning
Ansvarlig redaktør: Elisabeth Gulbrandsen
Redaktør: Gro Hanne Aas

Omslag: Harald Gulli
Sats: Jet Z
Trykk: GCS AS
ISSN: 0806-6256

Utkommer med 4 nummer pr. år.
Ettertrykk er tillatt når forfatter samtykker og kilde oppgis.
Tillatelsen gjelder ikke illustrasjoner.

Løssalg: kr. 60,-
Abonnement: kr. 200,-

Post: 0809.22.37444

Redaksjonens adresse:
KVINNEFORSKNING
Norges forskningsråd
Postboks 2700 St. Hanshaugen
0131 Oslo
Tlf 22 03 70 00

I SEKRETARIATET:
Seksjonsleder Elisabeth Gulbrandsen
Rådgiver Anne Søyland
Rådgiver Toni Benterud (vikar)
Konsulent Evy Haneborg
Konsulent Toril Finsen Enger
Konsulent Karin Anker Hassel

Kjære leser!

Er vi ikke vel sent ute med et nummer med bidrag om kontantstøtte? Mulighetene til å påvirke utfallet er borte. Stortinget vedtok jo innføring av kontantstøtte til småbarnsforeldre 10. juni i år.

Forslaget om kontantstøtte til småbarnsforeldre har vært og er fortsatt svært omstridt. Debattene har vært lange og hete, ikke minst i Stortinget 10. juni. Tilhengerne av ordningen har flagget med honnørord som mer tid, økt valgfrihet og fleksibilitet. Det har kommet mange argumenter mot kontantstøtten, og mange mener at ordningen vil få dramatiske følger for barn som i utgangspunktet er utsatt for omsorgssvikt, for likestillingssituasjonen og norsk økonomi. Mange som støtter prinsippet reagerer på at det som ble den konkrete ordningen ikke stimulerer til at foreldre skal bruke mer tid på barna sine.

Kvinneforskere har tradisjoner for å gå bak slagordene. Selv om slaget er vunnet eller tapt i denne omgang, er kontantstøttesaken av flere grunner fortsatt viktig. Kari Wærness og Agnes Andenæs, som nok oppfattes som å tilhøre hver sin fløy i kontantstøttedebatten, fokuserer i artiklene på oppfatninger og argumenter som har fått status som selv-sagtheter. Det antydes også hvordan saken kan være et godt utgangspunkt for analyser av forhold mellom forskning og politikk. Og debattene går videre: Onsdag 30. september (13.15-19) arrangerer Senter for kvinneforskning ved Univer-

sitetet i Oslo debattmøtet «Kontantstøtten og kvinneforskerne» med Agnes Andenæs, Kari Wærness, Harriet Bjerrum Nielsen og Gro Hagemann som innledere.

Dette er også et «samlenummer» med artikler med helt andre tema. Kirsten Thorsen disputerte ved samfunnsvitenskapelig fakultet ved Universitetet i Bergen i 1997 på en avhandling om kjønn, livsløp og alderdom, og skriver i dette nummeret om ugifte, gamle kvinners livsløp. Annlaug Bjørnsnøs artikkel springer likeledes ut av et doktorgradsarbeid: Hennes franskspråklige doktorgradsavhandling (1996) om surrealisten Joyce Mansours lyriske forfatterskap utgis i disse dager på Solum forlag. Også Anne Luise Kirkengens artikkel er skrevet med utgangspunkt i hennes avhandling innen medisin. Margit Hermundsgård analyserer programmet «Dameavdelingen» fra NRK2, og Eva Skærbæk tematiserer nærhet, kjønn og etikk ut fra vernepleierstudenters praksiserfaringer.

Sekretariatet for kvinneforskning i Norges forskningsråd er nedlagt fra 1. september. Fra samme tidspunkt opprettes Kvinneforskningens Informasjons-Linje og DokumentasjonsEnhet i Norge, etter hvert med eget styre og plassering i Forskningsrådets randsone. *Kvinneforskning* blir fra nå av KILDENs ansvar og ansvarlig redaktør blir Nina Kristiansen, leder for KILDEN. Medarbeiderne i det snart nedlagte Sekretariatet ønsker Nina Kristiansen velkommen til KILDEN.

Red.

Kvinneuniversitetets Forskningsfond

utlyser midler for 1999

Tema:

«HELSE I ET KVINNEPERSPEKTIV»

Sum: Kr. 50.000,-
Søknadsfrist: 1. november 1998



Nærmere opplysning:

Trine Eklund, tlf/fax 22 14 30 62

Søknaden sendes til: Kvinneuniversitetet
Boks 130
2340 Løten

**GAVER til Forskningsfondet mottas med
TAKK!**

Bidrag over kr 200,- gir giver
rett til skattefradrag.

Skriv personnummer på giroen.

Kontonr: 0813.38.50385

Innhold

<i>Kari Wærness: Barnet er viktigst.....</i>	5
<i>Agnes Andenæs: Faglige premisser i politiske diskusjoner:</i>	
<i>Fra kontantstøttedebatten 1997–1998</i>	12
<i>Kompetansesenter for likestilling: Høringsnotat om kontantstøtte</i>	27
<i>Senter for kvinneforskning ved Universitetet i Oslo: Høringsuttalelse –</i>	
<i>innføring av kontantstøtte</i>	32
<i>Margit Hermundsgård: «Berre han e rik og kåt så e det i orden»</i>	
<i>Venninnesamtalen som et tv-program</i>	37
<i>Kirsten Thorsen: Å følge tidsånden eller å overskride den</i>	49
<i>Anne Luise Kirkengen: Invadert og grenseløs</i>	62
<i>Annlaug Bjørnsnøs: Joyce Mansours lyriske forfatterskap –</i>	
<i>forankring og fornyelse.....</i>	72
<i>Eva Skærbæk: Identitet, køn og etik. Refleksjoner over deres</i>	
<i>konstitutive sammenheng.....</i>	89
PUBLIKASJONER	110
EGNE PUBLIKASJONER	112

Kontaktpersoner for kvinne- og kjønnsforskning i de enkelte områder i Norges forskningsråd:

Bioproduksjon og foredling:

Rådgiver Arve Ziener

 22 03 71 09

Industri og energi:

Rådgiver Tone Gengenbach

 22 03 73 02

Kultur og samfunn

Spesialrådgiver Bjørg Ofstad

 22 03 73 75

Medisin og helse:

Rådgiver Mari Nes

 22 03 71 53

Miljø og utvikling:

Rådgiver Ellen Vollebæk

 22 03 72 66

Naturvitenskap og teknologi:

Rådgiver Bente Lilja Bye

 22 03 73 71

Barnet er viktigst

Av Kari Wærness

Like lite som barnehagen er kontantstøtten et «tryllemiddel» for å endre den kjønnsbestemte arbeidsdelingen, verken i den ene eller andre retning. Om en del flere småbarnsmødre i de dårligst betalte jobbene på kvinnearbeidsmarkedet skulle velge å minske sin yrkesaktivitet i den perioden barna er mest arbeidskrevende, kan dette neppe sies å være særlig negativt for likestillingen.

Debatten om kontantstøtte er i virkeligheten en debatt om barneomsorg. Da er gode barnehager en løsning, men kontantstøtte til hjemmевærende foreldre er også en god løsning, skriver professor Kari Wærness.

Det er sjelden at sosialpolitiske reformer vekker så negative og sterkt følelsesladete reaksjoner som de vi nå opplever i tilknytning til kontantstøttereformen. En rekke politikere av begge kjønn har kritisert reformen sterkt, og ikke minst har ledende kvinnelige politikere fra Arbeiderpartiet og feminister i høye posisjoner innen byråkrati og forskning lagt vekt på at akkurat denne reformen vil sette likestillingen i Norge tilbake med flere tiår fordi kvinner oppmuntres eller tvinges til

å gå tilbake til «ensomheten ved kjøkkenbenken».

Hva skjer med den kjønnsbestemte arbeidsdelingen?

Det synes ikke å være måte på hvilke negative endringer for kvinner, barn og samfunnet generelt motstanderne mener at denne reformen vil føre til: Vi må forvente oss at barnehageutbyggingen stop-



(Foto: Victor Dimola, Samfoto)

per opp, og at vi får problemer med å rekruttere nok arbeidskraft til de dårligst betalte kvinnedominerte yrkene i offentlig og privat sektor. I tillegg til at dette vurderes som negativt for kvinnes del, kan reformen føre til svært negative konsekvenser for barn. Barn som bør være i barnehage på grunn av foreldrenes små omsorgsressurser, vil bli tatt ut av barnehagen fordi foreldrene heller vil ha pengene, og det vil kunne føre til mer omsorgssvikt i hjemmet som ikke blir oppdaget. Dessuten vil vi få en sterk økning av «svarte» dagmammaer og praktikanter som vil komme i stedet for det kvalitets-tilbudet som de statsstøttede og offentlig kontrollerte barnetilsynsordningene utgjør.

De eneste som ifølge motstanderne vil tjene på kontantstøtteordningen, er tradisjonelle menn som helst vil ha kona hjemme. I denne debatten synes politikerne i Arbeiderpartiet og de fleste ledende feminister å være i utakt med flertallet i opinionen, også i den gruppen som dette angår mest direkte – de yngre

kvinnene. I alle fall tyder en MMI-undersøkelse gjennomført høsten 1997 på at et flertall av de yngre kvinnene (25–39 år) slutter opp om kontantstøtteordningen. Hvorfor er så mange ledende og likestillingsorienterte kvinner på venstresiden så i utakt med kvinner flest i synet på denne reformen? Er det fordi vanlige kvinner ikke «skjønner sitt eget og barnas beste»?

Som sosiolog og kvinneforsker har jeg i snart tretti år vært opptatt av den kjønnsbestemte arbeidsdelingen og kvinners omsorgsarbeid både i og utenfor familien, inkludert det lønnede omsorgsarbeidet som er nødvendig om både småbarnsmødre og småbarnsfedre skal kunne være yrkesaktive. Hva vi vet, er at verken kvinnekampen i 1970-årene, en relativt stor andel av kvinner i innflytelsesrike politiske posisjoner, eller den meget raske økningen i kvinners utdanning og yrkesaktivitet har ført til fundamentale endringer i den kjønnsbestemte arbeidsdelingen, selv om vi ikke skal undervurdere betydningen av de endringer på

området som har skjedd og fortsatt skjer. Om noen kunne vise til reformer som klart ville føre til at menn i stor stil påtok seg å dele ansvaret for hvordan yrkeskarriere og barneomsorg skulle kombineres, ville jeg melde meg som en entusiastisk tilhenger. Men foreløpig kjenner jeg ingen slike.

Diskusjonen av kontantstøttereformen i likestillingssammenheng bør derfor ta et mer nøkternt utgangspunkt i flest mulig relevante fakta om dagens situasjon, og så bør vi kanskje bli litt mer forsiktige i våre konklusjoner om hvilke elendigheter den vil føre med seg, enn det vi hittil har sett i denne debatten, alle vi som er samfunnsforskere og fortrinnsvis ikke skal basere oss på rene ideologiske standpunkter.

La oss se nærmere på noen fakta om småbarnsmødres yrkesaktivitet og barnetilsynsformer i dag og hvordan utviklingen har vært på 1990-tallet. I disse årene har Arbeiderparti-regjeringen langt sterkere enn tidligere gått inn for å øke de statsstøttete barnetilsynsordninger.

Offentlige barnehager – et knapt gode

Av statistikken fremgår det at i 1996 hadde omtrent 55 prosent av småbarna her i landet et statsstøttet barnetilsynstilbud. Ikke alle hadde heldagsplass, det gjaldt for knapt 40 prosent av hele småbarnsgruppen. Det siste betyr at bare for et mindretall av småbarna er en plass i et statsstøttet barnetilsynstilbud et adekvat tilbud for småbarnsmødre som vil være yrkesaktive på heltid. Dessuten er ikke de statsstøttete barnetilsynsformer like godt tilpasset alle typer kvinnearbeidsplasser. Noen kvinnejobber krever at en er villig

til å ta skiftarbeid, eller i alle fall arbeide utenom «normalarbeidsdagen», dvs. utenom barnehagenes åpningstider. Om småbarnsmødre skal fungere i slike jobber, må de i dag skaffe seg et privat barnetilsynstilbud, om de ikke greier å dekke en stor del av tilsynsbehovet ved «foreldreskift». Vi har ingen fullstendig oversikt over hva slags barnetilsynsordninger yrkesaktive mødre og mødre under utdanning i dagens Norge benytter seg av. Hva vi vet, er at det er et lite mindretall av dagens småbarnsmødre som er hjemmearbeidende på full tid. Flertallet av mødrene til de minste småbarna – de som kontantstøttereformen i første omgang omfatter – har altså en eller annen slags tilknytning til arbeidsmarkedet eller utdanningssystemet uten at de har tilgang til statsstøttete barnetilsynsordninger. Vi vet ikke hvor mange det er som kan klare barnetilsynet ved at far kan ta over når mor går hjemmefra og hvor mange som har en eller flere former for privat barnetilsyn, det være seg ulønnet eller lønnet, «grått» eller «hvitt» arbeid. Vi har undersøkelser fra tidligere år som viste at det «grå» markedet for barnetilsyn var av et betydelig omfang. Ettersom småbarnsmødres yrkesaktivitet har økt raskere enn tilbudet av statsstøttete barnehageplasser, er det grunn til å anta at dette markedet fortsatt er stort. En granskning av tilgjengelig statistikk på området, gjør det ubegripelig at ledende politikere kan bruke som argument mot kontantstøtte at dette innebærer å yte penger til de som ikke vil ta imot en offentlig tjeneste.

Virkeligheten for dagens småbarnsforeldre er nok fortsatt langt oftere slik at de ikke får barnehageplass selv om de ønsker. Det er dessuten et faktum at en vesentlig del av de senere års økning i barnehageplassene skyldes foreldre som



har slått seg sammen og ved hjelp av statsstøtte etablert offentlig aksepterte og kontrollerte tilsynstilbud for egne barn. Mangel på kommunale barnehageplasser er nok viktigste grunn til etableringen av disse tilbudene, som ofte både krever en ganske stor arbeidsinnsats fra foreldrenes side og er dyrere enn de kommunale plassene. De fleste småbarnsforeldre hadde antakelig foretrukket et kommunalt tilbud, og for mange mødre i lavtlønnsyrker kan vi anta at slike foreldredrevne eller andre private statsstøttete barnehagetilbud er for dyre. Hvorfor overser så mange deltakere i denne debatten det faktum at en i de senere år har fått en langt større økning i de privateide barnehager enn de kommunale, og at foreldrebetalingen også i de kommunale barnehagene har økt mer enn prisindeksen? Dette kan være faktorer som gir sitt bidrag til at det først og fremst er middelklasseforeldre med god utdanning og relativt gode jobber som benytter seg av barnehagene, og at det «grå» barnetilsynsmarkedet fortsatt er stort.

Mødres yrkesaktivitet øker

Om vi tar utgangspunkt i det vi har noenlunde sikker kunnskap om hva angår mødres yrkesaktivitet og barnetilsyn i den moderne velferdsstat, er det vanskelig å komme med bastante påstander om hvor omfattende endringer denne reformen vil kunne føre til. I hele den vestlige verden ser vi nemlig at mødres yrkesaktivitet øker, helt uavhengig av om sosialpolitikken kan sies å støtte opp om eller motarbeide en slik utvikling. Ut fra hva vi vet om kvinners holdninger til yrkesaktivitet og barneomsorg, kan vi nok likevel forvente at kontantstøtten vil føre til at småbarnsmødre minsker sin ar-

beidsinnsats på den dårligst betalte delen av kvinnearbeidsmarkedet ved å jobbe mindre eller ved å velge å være husmor på heltid. Er dette en endring likestillingsorienterte kvinner og menn i gode jobber i det hele tatt bør kunne vurdere som negativ? Bør det heller ikke vurderes som positivt at kvinner i den korte perioden av livet da barna er små og svært arbeidskrevende slipper å gå i lønnsarbeid som medfører tunge belastninger, ofte av samme slag som hjemmearbeidet medfører? Kan ikke dette vurderes som positivt, selv om det ikke vil føre til at fedrene yter mer barneomsorg?

Når kommunene advarer mot innføring av kontantstøtten fordi dette kan føre til økte vansker med å få arbeidskraft til de ufaglærte jobbene i omsorgstjenestene, burde ikke dette være et gyldig argument mot reformen fra venstreorienterte likestillingsforkjempere. En slik konsekvens forteller oss bare at arbeidsforholdene for denne gruppen arbeidstakere i dag er uakseptable for kvinner i store deler av livsløpet. Vi vet dessuten allerede at dette er jobber som nesten ingen makter å ha som livslang jobb, og at det heller ikke er knyttet videre avansementsmuligheter til dem. Om kontantstøtteordningen kan bidra til at vi innser nødvendigheten av bedre arbeidsforhold og opprykksmuligheter i de mest underordnede jobbene i omsorgssektoren (såvel som som i den private servicesektor), ville vel dette kunne vurderes som et positivt bidrag til likestillingen på lengre sikt? Om kontantstøtten vil føre til en stor vekst på det «grå» barnetilsynsmarkedet, kan dette også være en indikator på at assistentjobbene i det statsstøttete barnetilsynsmarkedet gir for dårlige muligheter når det gjelder lønn, arbeidsforhold og muligheter for avansement. Vi bør ha i

mente at også innen dagens offentlige barneomsorg utføres det aller meste arbeidet av såkalt «ufaglærte» og lavtlønnete assistenter og ikke av profesjonelle førskolelærere som i dag utgjør ca. 25 prosent av de ansatte.

Hva er best for de minste?

Hva så med konsekvensene for barna? Ekspertene er uenige om hvor bra eller dårlig barnehager er for barn under tre år. En rimelig konklusjon ut fra den forskning som finnes, er vel at de fleste i denne aldersgruppen ikke tar skade av å oppholde seg i den type barnehager det er snakk om her i landet, like lite som de fleste av dem tar skade av å være hjemme med mor, eller til dels passes av en «hvit» eller «grå» dagmamma eller praktikant. Spesielt gode pedagogiske argumenter for at så små barn bør være i barnehagen, har ikke kommet frem hittil. Riktignok finnes det en mindre gruppe barn som på grunn av dårlige omsorgsressurser hos foreldrene har best av å komme i barnehage så tidlig som mulig, men dette problemet kan ikke være et argument mot kontantstøtten, men et problem som må løses av barnevernsmyndighetene. For barn over tre år finnes det derimot en rekke gode argumenter for barnehagen som et pedagogisk tilbud. Heller enn å gå inn for kontantstønad for denne aldersgruppen, bør en ut fra hensynet til barns velferd (og kanskje også ut fra likestillingshensyn) gå sterkt inn for tilbud om billige for ikke å si gratis barnehageplasser til alle.

Kanskje en grunn til den høye temperaturen i debatten om kontantstøtten er at den synliggjør hva vi hittil har kunnet overse, nemlig det forhold at norske barnehageplasser for de minste barna er

meget kostbare, til tross for at de som jobber der, ikke er særlig godt lønnet. (Om vi legger sammen statsstønad, kommunal stønad og foreldrebetaling, koster en plass for en ett- eller toåring i dag omkring 100 000 kroner per år.) Vi bør være klar over at selv i skandinavisk sammenheng er Norge unikt med hensyn til hvor strenge krav som stilles til personaltetthet og pedagogisk kompetanse i barnehagen. Sverige, som ligger nesten på toppen i verden hva angår offentlige barnehageplasser, stiller en del lavere krav til dette enn vi gjør. Likevel har de i dag ikke plass til mer enn 60 prosent av småbarna i barnehage eller familiebarnehage, og om mor blir arbeidsledig eller går ut i omsorgspermisjon i forbindelse med at hun får et nytt barn, mister barnet barnehageplassen. Selv med denne barnehagedekningen har Sverige heller ikke kommet særlig lenger enn oss når det gjelder likestilling mellom kjønnene. Bare 27 prosent av svenske mødre til førskolebarn er yrkesaktive på heltid, og tidsnyttingsundersøkelser viser at arbeidsdelingen i hjemmet er omtrent som hos oss; kvinner gjør fortsatt det meste, også om de er yrkesaktive på fulltid.

Kontantstøtten bidrar til mer penger til barneomsorg

Bondevik-regjeringen har ikke redusert statsstøtten til barnehageutbygging i forhold til det Jagland-regjeringen hadde foreslått. Heller enn å motarbeide de forslag til kontantstøtte for barn under tre år som nå foreligger, burde derfor likestillingsorienterte politikere på venstresiden kunne gå inn for følgende politikk: Ut fra en erkjennelse om at det er umulig å etablere full offentlig barnehagedek-

ning i overskuelig fremtid, bør en kunne akseptere kontantstøtte til alle barn under tre år som ikke har plass i statsstøttete barnehager, uansett hvilke kombinasjoner av yrkesaktivitet og private tilsynsformer foreldrene baserer seg på. «Grått» barne-tilsynsmarked kan motarbeides ved å endre skattereglene slik at foreldrene får trekke fra alle dokumenterte utgifter til barnetilsyn.

Når det gjelder argumentet om at kontantstøtten ikke vil være særlig til hjelp for enslige mødre, fordi disse vil få redusert sin sosialhjelp tilsvarende, er det et argument som ikke kan ha gyldighet i en moderne velferdsstat. Alle ordninger som fører til at folk slipper å bli klienter og avhengig av behovsprøvd offentlig hjelp, har vi hittil regnet som et frem-skrutt i velferdsstaten. Også for enslige mødre må det derfor være en stor velferdsgevinst å få penger de har rett til, selv når det ikke fører til at de får mer å rutte med. Og kontantstøtte vil nettopp kunne føre til en reduksjon i antallet enslige mødre som trenger å søke behovsprøvd hjelp og dermed bli klienter på sosialkontoret. Og det må vel være en faktor som ut fra de flestes verdier teller positivt for reformen? Eller vurderer vi enslige mødres klientstatus annerledes enn klientstatus for folk flest?

Det er selvsagt svært lett å finne svakheter ved kontantstøttereformen, slik det vil være ved nesten enhver sosialpo-

litisk reform som foreslås. Likeledes er det klart at mange lett vil finne gode argumenter for å ønske og prioritere andre sosialpolitiske reformer enn denne. Det er likevel ikke til å komme fra at denne reformen bidrar til at det kommer mer penger inn i barneomsorgen, og om vi klarer å få iverksatt en reform som kan bygge på en tillit til at mødre flest er de som best kan bedømme hvilken kombinasjon av yrkesaktivitet og barnetilsynsformer hun selv og hennes barn er tjent med, må dette være en reform som en vanskelig kan avvise ut fra en feministisk synsvinkel.

Det viktigste for en fremtidsrettet barnetilsynspolitik er at vi erkjenner at tilsyn av småbarn er et krevende arbeid uansett hvem som utfører det, og at det ikke finnes en bestemt måte å kombinere lønnsarbeid og barneomsorg på som er den riktige eller beste for alle mødre og barn.

*Kari Wærness
professor
Sosiologisk institutt
Universitetet i Bergen*

Artikkelen er en redigering av to kronikker av Kari Wærness i Bergens Tidende 23.01.98 og 03.03.98. Redaksjonen er ansvarlig for sammenredigeringen. Takk til Kari Wærness og Bergens Tidende for tillatelse til gjenbruk av stoffet.

Faglige premisser i politiske diskusjoner: Fra kontantstøtte-debatten 1997–1998

Av Agnes Andenæs

Hvilke forestillinger og premisser preger debatten om kontantstøtte? Forsker Agnes Andenæs viser i denne artikkelen hvordan en manglende forståelse av foreldrebegrepet som kjønnet arrangement reflekteres i regjeringens forslag. Hun drøfter videre hvilke bilder av det moderne barne- og familielivet som setter premisser både for forslaget og for den offentlige debatten.

Det er så mange kronikker man gjerne skulle ha skrevet – som regel blir det med tanken. Men i september i fjor fikk jeg skrevet en, om kontantstøtte. Det ble starten på en serie med intervjuer, innlegg og foredrag i forskjellige sammenhenger, senest med deltakelse på den åpne høringen som Stortingets familie-, kultur- og administrasjonskomité organiserte i begynnelsen av mai i år. Mine

bidrag til debatten rundt kontantstøtte har først og fremst vært å se nærmere på noen av de premissene som er lagt til grunn for regjeringens forslag om kontantstøtte, slik det går fram av St prp nr 53 (1997–1998) *Innføring av kontantstøtte til småbarnsforeldre* og proposisjonens forarbeider. Forslaget er basert på en bestemt beskrivelse av moderne familie- og småbarnsliv, der *tidsklemme*



(Foto: Mikael Jonsson, Mira/Samfoto)

er ordet som skal karakterisere dagliglivet med småbarn, og som utløser omfattende bekymring. Videre er det bestemte oppfatninger om hva som er *best omsorg* for barn, med en mer eller mindre uttalt grunnholdning om at ro og fred og en nær omsorgsperson er det som teller for små barn, og at det ikke er så nøye med andre barn og voksne. Treårsalder er i ferd med å etablere seg som en magisk grense for når det blir viktig at andre kommer inn i barnas liv. I kjølvannet av denne ideen følger at barns interesser er på kollisjonskurs med mødrenes, vel og merke når mødre innretter seg slik moderne mødre gjør.

En tilsvarende forestilling er hvor elendig det står til i vanlige, moderne norske småbarnsfamilier: Man trekker barna ut av dynene, haster av gårde på jobb og i barnehage, henter barna seint, og har ikke tid til hverandre. I samme spor følger en redsel for at økt likestilling mellom mødre og fedre er en potensiell

trussel mot barns velferd, og at vi må tåle en pause i likestillingsbevegelsen om det er til barnas beste. Hvor kommer elendighetsbeskrivelsene fra? Hvor kommer det fra at problemet for dagens barn er mangel på voksenkontakt, underforstått mangel på kontakt med foreldrene? Alternativet er ikke å bagatellisere ethvert problem i det moderne samfunn. Men vi skal heller ikke umiddelbart godta tilstandsbildene og heller ikke at det er mangel på tid og nærhet som skal være fokus for all vår bekymring – selv om det vekker gjenklang hos mange. Hvorfor tror så mange at små barn lider av at de ikke får være nok hjemme?

Forslaget om kontantstøtte er dessuten basert på bestemte oppfatninger av hvordan beslutninger blir fattet i småbarnsfamilier, nemlig at foreldrepåret opptrer som en enhet med felles siktemål. Også dette premisset er det grunn til å se nærmere på. Hvordan kan noen mene at likestillingen hjemme mellom ham og henne

ikke blir influert av kontantstøtten?

Det er sjelden at oppfatningene formuleres så sterkt som her, men tendensen er den samme, selv om språkdrakten er mer forsiktig. Oppfatningene presenteres som om de hviler på et solid, faglig grunnlag, med røtter i mitt eget fag, psykologi, og med særlig forankring i utviklingspsykologisk forståelse. Men for å sette det på spissen: Det vi har foran oss, er snarere en blanding av noen tilfeldige inntrykk, vanlige talemåter på 1990-tallet og litt gammelmodige, faglige modeller om familieliv og barns utvikling. Det illustrerer blant annet hvor lett det er å forveksle bildet av hva som var det vanlige «før i tida», dvs på 1950-tallet, med hva som *er* det beste, nærmest til alle tider. Det var disse i vitenskapelig sammenheng perifere, men i den politiske debatt sentrale og selvfølgeleggjorte psykologiske forståelser, som motiverte meg til å delta i debatten. En debatt der forskningen var til stede i fullt monn, selv om ikke forskerne var der. Dermed ble spørsmålet for meg heller *hvordan* man skulle delta enn *om* man skulle delta. Å forholde seg taus på sidelinjen ble en slags godkjenning av de dominerende forståelser, og en slik deltakelse ble det etter hvert ubehagelig å stå for.

Kunnskapskilder for mine bidrag er blant annet egen og andres forskning om dagligliv og utvikling i vanlige, moderne småbarnsfamilier (blant annet Haavind 1987; Andenæs 1996a), og undersøkelser om familier der barnevernet er trukket inn fordi det har vært bekymring for barnas situasjon (Andenæs 1997a; Karlsen & Rørvik 1995; Kristofersen, Clausen & Jonassen 1996). Teoretisk er jeg inspirert av en sosiokulturell tilnærming til utvikling (Bruner 1986; Valsiner 1989; Wertsch 1991; Bruner 1990), der en for-

står utvikling som kontekstuellet forankrete og personlig utformete forløp. Da blir det sentralt å utforske forbindelseslinjer mellom endringer i familielivets organisering og utviklingsmuligheter for barn, og følgelig har jeg *en* fot plassert i likestillingsdiskursen og *en* fot i «barns beste»-diskursen. Dessuten var jeg i 1995–96 medlem av Barnefamilieutvalget, som avga sin innstilling i juni 1996; *NOU 1996:13 Offentlige overføringer til barnefamilier*. Dette komitéarbeidet styrket min faglige interesse for feltet barne- og familiepolitikk, i skjæringspunktet mellom faglige forståelser, politiske strategier og økonomiske tenkemåter. Ikke minst ble jeg opptatt av hvordan forståelser fra mitt eget fag lå som implisitte forutsetninger i mange av debattene. Forskerens oppgave ble dermed ikke først og fremst å kunne presentere en serie med «funn» fra empiriske undersøkelser, men å utfordre forståelsesmodeller. Det var bakgrunnen for at jeg i forbindelse med komitéarbeidet skrev to vedlegg til denne utredningen, en om valgfrihetsbegrepet (Andenæs 1996b) og en om ulike modeller for å forstå barns velferd og utvikling (Andenæs 1996c). Det er disse forskjellige arbeidene og erfaringene med formidling jeg har basert meg på i de skriftlige og muntlige bidragene i debatten rundt kontantstøtten (Andenæs 1997b; Andenæs 1997c; Andenæs 1998), og som er brukt i framstillingen her.

Det er mange sider ved kontantstøtteordningen jeg lar ligge i denne omgangen. Jeg vil konsentrere meg om to hovedsaker, og griper først fatt i den manglende forståelsen av foreldreskapet som et kjønnet arrangement. Deretter ser jeg på den framstillingen og vurderingen av moderne barne- og familieliv som er i ferd med å festne seg, hvor en av ingredi-

ensene er en sterk bekymring for de psykologiske konsekvensene av at begge foreldre jobber og barn er i barnehage. Fokus i denne delen vil være den moderne barndoms tidsmessige organisering.

Hvordan beslutninger blir tatt i småbarnsfamilier

Da sentrumsregjeringen lanserte kontantstøttereformen før valget i september 1997, skjedde det ikke minst ved å reklamere med at ordningen ville gi større valgfrihet for foreldre. Her skal jeg se nærmere på betegnelsen «foreldres valgfrihet», hvilke premisser den er basert på, og hvordan man posisjonerer seg ved å snakke om foreldreparet som en enhet.

Når et par får barn, må de finne ut hvordan de skal sørge for å ha nok penger til å dekke utgifter til barnets forsørgelse, samtidig som de må disponere tida så ungen får nødvendig og ønsket omsorg – gjennom hele døgnet. Valgfriheten det siktes til over, er at hvert par får velge sin personlige tilpasning mellom lønnsarbeid og omsorgsarbeid.

Ved siden av hverandre eller overfor hverandre?

Ideen om å se ektefellene som en enhet, baserer seg – underlig nok – på en forståelsesmodell der den enkelte står overfor et samfunn som tilbyr en rekke forskjellige handlingsalternativer. Når mann og kvinne velger forskjellig, blir forklaringen for eksempel at kvinner og menn har forskjellige verdier, som igjen gjerne blir forklart med ulik oppdragelse for jenter og gutter. Men en modell der mann og kvinne står ved siden av hverandre og møter de samme samfunnsmessige betin-

gelser, er utilstrekkelig. For det første er ikke betingelsene «der ute» like for kvinner og menn, det ser vi av seleksjonsmekanismer ved ansettelse, av lønnsnivå for kvinner og menn osv. Og kanskje det gir bedre mening å tenke seg at de står *overfor* hverandre, ikke *ved siden av* hverandre? Kvinner og menn møter samfunnets krav og muligheter gjennom hverandre, som representanter for hver sin kjønnskategori.

Vi lever i et samfunn der det ikke lenger er selvsagt at arbeidsdelingen skal skje etter kjønn. Det gjelder både i arbeidsmarkedet og i familien. Dermed må det enkelte par finne fram til hvordan akkurat de skal innrette seg som kvinne og mann i forhold til hverandre, hvordan fordelingen av pengeforsørgelse og omsorgsforsørgelse skal være i deres tilfelle. Vi kan se på den prosessen som ligger bak det enkelte pars måte å innrette seg på, som en type forhandlinger (Rudie 1984). Begrepet forhandlinger skal tydeliggjøre at resultatet ikke er fastlagt, og at det er flere parter som bidrar med innlegg underveis. Det brukes ikke bare for å forstå konflikter, men like mye for å utforske hva som blir tatt for gitt mellom mann og kvinne som lever sammen, og hvordan enighet blir skapt. Som forskere kan vi analysere forhandlingene ved å gå gjennom alle dagliglivets hendelser som parene forteller om. Ved å følge forhandlingene i flere par over tid kan vi prøve å få tak i hva hun og han prøver å få til, og hvilke drivkrefter som er i sving. Forhandlingsbegrepet gir først og fremst et *analytisk* grep på den informasjonen som er tilgjengelig.

I sine forhandlinger, med og uten ord, om fordeling av lønnsarbeid og omsorgsarbeid, er mannen utstyrt med sterke forhandlingskort; høyere lønn enn sin

kvinnelige partner, og heltidsjobb for menn som kulturell selvfølgelighet. Men systemet er i bevegelse. Det er kvinnene som har vært pådrivere i de store familiemessige endringer de siste tjue-tredve årene. Det dreier seg ikke om en samordnet bevegelse med et uttrykt kvinnepolitisk program, men resultatet kan likevel forstås som summen av enkeltmødres bestrebelser; for å bevege seg vekk fra en skarp arbeidsdeling mellom kvinner og menn, og for å øke fellesansvaret i parforholdet.

Her skal vi forfølge to spørsmål om forhandlinger om dagliglivets organisering og arbeidsdeling – forhandlinger som også kan sees på som forhandlinger om hva kjønn skal bety i det enkelte parforhold. For det første *hvem* det er som forhandler, og for det andre *hva* det er de forhandler om.

Kvinne og mann forhandler

Forhandlingene i vårt tilfelle føres av en kvinne og en mann, som lever i et samfunn der det fremdeles er slik at undertrykking basert på kjønn består, samtidig som dette har en tendens til å bli usynliggjort. Enkle tegn på undertrykkingen er for eksempel at kvinner tjener mindre, har mindre makt og innflytelse i offentlige og private institusjoner, har mindre kontroll over egen tid osv. Det er vanskeligere å få øye på hvordan det blir slik, fordi undertrykkingens former har endret seg, og idealet er at det ikke skal spille noen rolle om du er kvinne eller mann. Praktisk talt alle slutter seg til ideen om likestilling, men resultatene er fremdeles skjeve. Disse samfunnsmessige trekkene vil prege hans og hennes forhandlingsposisjon på en bestemt måte.

Til tross for en viss utjevning, er det fremdeles slik at det å ha små barn har

ganske andre konsekvenser for kvinners enn menns tilpasninger i arbeidsmarkedet, det viser tallene om kvinner og menns tidsbruk hjemme og ute (Haraldsen & Kitterød 1992; Kitterød 1996). Et eksempel: Lange arbeidsuker er minst like vanlig blant fedre som blant menn i andre familiefaser, mens blant kvinner forekommer lang arbeidstid først og fremst blant enslige og gifte/samboende uten barn. Likestillingsidealene til tross, organiseringen av arbeid og familiebasert omsorg er sterkt kjønnnet. Dette kan vi se på som ett sluttresultat av forhandlingene, og her strekker ikke dagliglivets forklaringer til.

Vi skaper oss selv som kjønnete individer i samhandling med andre, og ulikheten i rang mellom kjønnene blir innarbeidet i vår oppfatning av hvem vi selv er, og hva vi kan vente av andre. Man kan ikke *velge* om man vil bli oppfattet og oppfatte seg selv som kjønnnet individ, altså som mann eller kvinne, men det kan skje på så mange forskjellige måter som det er mennesker.

Alle kvinner og menn må forholde seg til dominans–underordnings-aspektet. Spesielt for de to som forhandler, er at de lever i et *parforhold* med heteroseksuell kjærlighet som begrunnelse. Sentralt i opplevelsen av kjærlighet er å gi og få bekræftelse på noe som er viktig for deg. Det later til å gi «sikreste personlige uttelling» for begge parter at hun innretter seg etter ham – men det bør verken framstå som eller oppleves som om han *bestemmer* over henne.

Som nevnt dreier det seg ikke om et system i ro. Den modellen som gir best mening til eksisterende empiri om arbeidsdeling mellom kvinne og mann, og om forandringer i denne arbeidsdelingen, er at det i praktisk talt alle par er slik at



(Foto: Mimsy Møller, Samfoto)

kvinnene, fra hvert sitt ståsted, prøver å skape forandring gjennom forhandlingene. Hun vil *kombinere* omsorg for barn med arbeid utenfor hjemmet, og *dele* omsorgen med mannen sin, og gjerne også med andre omsorgsgivere i den omsorgskjeden de lager for barna sine. Det er langt sjeldnere at mennene er pådriverne for et slik økt fellesansvar. Samtidig er det åpenbart en beredskap for økt medvirkning fra dagens menn. Det viser seg når forholdene blir lagt til rette for det, noe den store oppslutning om «fedrekvoten» er et eksempel på. Dette konkrete eksempelet viser også at det ikke er tilstrekkelig med oppfordringer. Mødre og fedre har lenge hatt anledning til å ta hver sin del av omsorgspermisjonen etter fødsel, men svært få menn benyttet seg av ordningen. Slik ble det når de sto «helt fritt». Det ser ut til å være nødvendig med en eller annen form for mild tvang, som i dette tilfellet at familien mister de ekstra permisjonsukene hvis ikke far benytter seg av tilbudet. Ordningen med fedrekvote styrker mødrene i deres forhandlinger.

Forhandlinger om omsorg og kjærlighet

Forhandlingene mellom mann og kone dreier seg ikke bare om en enkelt størrelse som kan fordeles etter en viss prosent-sats, forhandlingene handler også om hva dette noe *er*, eller *skal være*. Noe omfatter omsorg for små barn, både i form av utviklingsstøtte og daglig ivaretagelse. Den moderne mor vil gjerne at ektefellen skal glede seg over samværet med ungen sin, og at lydhørhet for ungens behov skal vokse fram sammen med det kontinuerlige ansvar for barnets ve og vel som

hun selv har tilegnet seg. Derfor er det problematisk å *tvinge*, og ønsket hennes er mer omfattende enn bare at han også skal tåle den begrensningen som ligger i å ha barn. Det er ikke de individuelle rettigheter hun er ute etter, men at de skal være sammen om ansvaret.

Det er et mål til med forhandlingene om arbeidsdelingene; å holde på, og helst utvikle kjærligheten. Noe av poenget med et parforhold er den gjensidige bekreftelsen han og hun kan gi hverandre som kjønnete personer. Også av den grunn er det vanskelig for henne å gå for raskt fram, fordi hun risikerer at han vil synes at hun maser for mye. Hyggen ser ut til å være størst så lenge hun legger seg på en linje der hun ikke stiller større krav til medvirkning enn hun antar at han vil innfri. Det er vanskeligere å se om han påtar seg et tilsvarende ansvar for å utforske konas ønsker, det kan se ut som om han heller satser på at kvinnene selv presenterer dem. Om kjærligheten rommer denne skjevheten i ansvar for gjensidigheten i parforholdet, blir den en slags bremsekloss for endring.

Kjennskap til innhold og dynamikk i forhandlingene i moderne småbarnsfamilier gjør det vanskelig å se på mødrenes likestillingsbestrebelser som en trussel mot *kjærligheten*. Tvert imot, hun prøver jo å øke gjensidigheten i parforholdet, og skape likeverd mellom seg og mannen. Hva er vel kjærlighet om det ikke skulle handle om dette? Denne type likestillingsbestrebelser er heller ikke en trussel mot *barna*. Mødrene vil organisere omsorgen på en annen måte. Men omtanken blir ikke borte om mor er på jobb og barnet i barnehagen. I så vel faglige som mer allmenne debatter er det en tendens til å forveksle det som *har vært* det vanligste med det som *er* det beste. Kanskje skulle

vi være mer nysjerrige på hvordan foreldre og andre som er med og skaper barndommer, utnytter de sosiale mulighetene i et samfunn av vår type. Da vil vi oppdage omtanke som er innrettet mot å organisere barn *inn i*, og ikke *ut av*, det moderne livet med de reelle utfordringene det stiller barn overfor. Dette kommer jeg nærmere inn på i neste hoveddel.

Mitt hovedanliggende i denne delen har vært å presentere et forståelsesrøst, for å vise at bildene av beslutningsprosesser rundt arbeidsdeling i familien blir forskjellige om man ser på kvinner og menn som individer skulder ved skulder, vendt mot et abstrakt samfunn, eller om vi tenker oss dem stilt overfor hverandre, i samspill med hverandre. Hvordan man opplever sine handlingsmuligheter, kommer an på hva man har å velge mellom, det kommer an på ens ansvar og avhengigheter overfor andre, og det kommer an på hvilke valg som framstilles som verdige og ansvarlige. Når politikere henviser til valgfrihet, gir de en slags forestilling om at det finnes en tilstand, et sett av betingelser, som ikke legger føringer på våre beslutninger, og som gjør at den enkelte får «bestemme selv». Det ville være mer opplysende å få et bilde av hvordan nedslagsfeltet for forskjellige tiltak og reformer ser ut, slik at en på dette grunnlag kan drøfte hvilken retning de politiske intervensjoner trekker i.

Formuleringer som at *foreldre* må ta seg mer av barna sine, og at *ektepar* må holde sammen, som betrakter ham og henne som en *enhet*, usynliggjør at det er mennene som må etterlyses i barneomsorgen, og at enighet i familien ofte oppnås nettopp fordi kvinner innretter seg etter de andre. Derfor er det ikke over-

raskende at det er kvinnen som vil ut av ekteskapet, når endringsprosjektet stopper opp på et punkt der den bekreftelsen hun får fra ektefellen, ligger for langt fra hennes tanker om hva som er et moderne, verdig kvinneliv. Norske undersøkelser tyder på at i omtrent tre av fire skilsmisser er det kvinnene som tar initiativet til oppløsningen av parforholdet, og dette bekreftes fra undersøkelser i land som likner på vårt (Moxnes 1994).

Kvinner ønsker om hvordan lønnsarbeid og barneomsorg skal kombineres, slik ønskene for eksempel kommer fram i meningsmålinger, vil naturligvis variere. Ønskene vokser ut av forhandlingene med mannen, og hennes forventninger blir justert etter hva hun ser som mulig for seg akkurat nå, med den mannen hun har, de kvalifikasjoner hun har, og hvilke muligheter det er for tilfredsstillende tilsyn for barn mens hun selv er på jobb. Resultatet trenger derfor ikke være at alle kvinner har like preferanser, men de vil være *justerte* etter tilsvarende mekanismer.

Moderne barneliv: Er vekkerklokka den største trussel mot barn nå på slutten av 90-tallet?

I den allmenne debatt om barndom og oppvekst blir den tidsmessige organisering av dagliglivet ofte utpekt som den store sydebukk: Voksne, særlig mor og far, tilbringer ikke nok tid sammen med barna sine, og barnet presses inn i et for strengt program. Anvisningen for det gode barneliv er å la dem få slippe klokketidas tyranni, og følge sitt eget tempo.

Når kontantstøttetilhengere skal ar-

gumentere for ordningens gode sider, så er det ofte vekkerklokka og tidsorganiseringen som trekkes inn. Intervjuer med mødre som benytter seg av lokale kontaktstøttetiltak, framhever som det store gode at man kan la ungene våkne av seg selv om morgenen. Dagen kan starte på en rolig måte, forteller de, og også avsluttes i fred og ro. Samtidig skapes et bilde av kontrasten; dagligliv med stressete morgener, fravær hele dagen, og kort og hektisk samvær før ungene må legges for å være parate til neste dag. Det kan altså virke som om vekkerklokka, og alt som forbindes med den, er den store trusselen mot barndommen nå på 90-tallet.

La oss reflektere litt over hva slags forståelse som er i sving. Hvilke tanke-messige redskaper er det vi bruker? Hva er det som er blitt selvfølgeligheter, og som får noen tanker til å virke naturlige og sanne, og andre til å virke tendensiøse? Og hvilke konsekvenser får denne tenkingen, dvs hva er det vi *ikke* får øye på når vi blir så opptatt av vekkerklokka og tida?

Klokkekrav som mildnes

Den tidsmessige organiseringen av dagliglivet har endret seg mye siden 1950-tallet, som går igjen som et ofte implisitt sammenlikningsgrunnlag for dagens forhold. Når mor var hjemme med barna hele dagen, og det bare var far som skulle av gårde, ble klokketida ikke så synlig til stede gjennom dagen. For nåtidas barn er klokketida mer påtrengende; man må være ute av huset i tide slik at mamma og pappa rekker å levere i barnehagen og kommer tidsnok til jobbene sine. Livet i barnehagen er tydelig klokkestyrt, med faste tidspunkt for friaktivitet, fellesgrup-

pe, måltid, utetid, smågrupper med leing, frilek og henting når mamma og/eller pappa er ferdige på jobben. Så er det hjem til middag og barne-TV på NRK klokka seks – kanskje det første klokkeslettet som nåtidas unger blir kjent med.

Særlig om morgenen er det tettepakket program. Det er mye som skal gjøres før man går ut av døra hjemme, som å våkne, vaske og kle på seg, spise frokost. Pakke vesker og sekker, slå av ovner og lys, ta på yttertøy. Så følger bringing til barnehagen og det å sørge for en god avskjed. Alt må skje innen et visst tidspunkt, så man rekker jobben. Tydelige, godt innarbeidete rutiner er den nyttigste hjelper, og ekstra viktig om morgenen. Ingen avsporinger, ingen dødpunkter – da fungerer det best.

Innebygget i rutinene er en rekke strategier for å få gjennomført morgenprogrammet og samtidig unngå konflikter. Og ikke bare unngå konflikter, men helst ha det litt hyggelig sammen også, siden man skal være fra hverandre helt fram til middagstid. De vanlige strategiene fra foreldrenes side er for det første å legge til rette på forhånd, gjennom å sørge for at det er rent tøy, finne fram utstyr som skal med i barnehagen osv. Disse forberedelsene starter gjerne kvelden i forveien. For det andre er det vanlig å sørge for å gjøre unna eget stell først, så man kan være til disposisjon for barna resten av morgenen. For det tredje satser foreldre på myk oppvåkning, og helst unngå vekking. Det betyr tidlig legging.¹ Barna blir gjerne snakket inn i dagen, ved at den voksne tar opp hva som skal skje utover dagen, og helst noe barnet kan glede seg til, som at det skal være bursdag i barnehagen, det skal være med en hjem til middag, man skal steke vaffer til barne-TV eller liknende. Endelig

tilbyr foreldrene mer hjelp og assistanse enn ungenes ferdigheter skulle tilsi, for å unngå at tidsskjemaet sprekker, og for å unngå konflikter. «Er det travelt, kan jeg regne med mer hjelp» – det vet ungene.

Det er altså ikke slik at tidskravet «treffer» ungene direkte. Foreldrene fungerer som fendere som tar av for sider ved voksenlivet som bryter med deres og kulturens idealer for hvordan barn skal ha det. Å være ansvarlig for barn innebærer en stadig balansegang mellom å skjerme barnet og å utsette barnet for virkeligheten, i passende biter. Det blir nok *strevsomt for voksne*, særlig om man er alene om det, eller om den man skal dele med, ikke tar sin del. Men det er ikke sikkert at det er *skadelig for barn*.

Dessuten er det ikke slik at det er hastverk hele tida. Dagen byr på en veksling mellom å ha det veldig travelt, og å ha veldig god tid. Om det er travelt om morgenen, er det som om foreldre vil kompensere for fravær og travelhet ved å sørge for at andre deler av dagen er skjermet mot tidskrav. Da er de forsiktige med å avbryte ungene, og opptatt av at de skal få følge eget tempo og egen motivasjon.

Jeg er ikke ute etter å påstå at det ikke kan være travelt i de tusen hjem. Men når vi synes at vi bare ser travelhet rundt oss, kan det henge sammen med at vi forveksler samtalene om travelhet med selve travelheten, og også med hvor vi vender våre blikk. Våre forestillinger om familielivet kan ofte være basert på ganske tilfeldige observasjoner, kanskje blant våre nærmeste. Da skal vi nok være litt forsiktige med å trekke slutninger, også om vårt bilde av nåtidas familie preges av Dagbladets framstilling av «turbofamilien».

Fravær av klokkekrav – et ubetinget gode?

En stor gruppe av barnevernets familier er alenemødre med småbarn, og mange av disse familier kjennetegnes av mangelfull medvirkning fra fedre, liten kontakt med andre, et nettverk av svært begrenset omfang og som gir liten støtte, og lave lønnsinntekter. Mange av mødrene har liten utdanning, og er svakt forankret i arbeidslivet.

Hvis poenget med mødres forankring i arbeid bare dreide seg om penger, kunne man alltid ha betalt seg ut av det, selv om det ville bli dyrt. Men slik er det ikke. For omsorg dreier seg ikke bare om varme, nærhet og kos, men like meget om å være en ledsager og veiviser inn i det moderne samfunn.

Omsorgen for barn har to begrunnelser; en omsorgsbegrunnelse og en utviklingsbegrunnelse. Omsorg er for det første nødvendig fordi barn ikke kan innfri allmenne krav til sosial deltakelse, og skal tas vare på fordi de er barn, slik barn oppfattes i vårt samfunn (jfr drøfting av omsorg hos Wærnes 1982). Men omsorgen for barn må også vurderes ut fra hvilken utviklingsstøtte den gir. Her ligger den andre begrunnelsen for omsorg, og som av og til kan falle ut; omsorgen må utføres slik at barna etter hvert blir i stand til å ta vare på seg selv – og på andre. Da blir det andre kvalifikasjoner som blir relevante, nemlig de erfaringene som et vanlig voksenliv med jobb og annen sosial aktivitet fører med seg. Jobben er ikke bare et sted man tjener penger, men også et sted der man inngår i en videre sosial sammenheng.

Tar vi utgangspunkt i de utsatte familiene, peker det i retning av en barne- og familiepolitikk som gjør det lettere for

kvinne å kombinere lønnsarbeid og omsorg for egne barn, som skaper sosiale møteplasser, og som styrker kvinner og menns fellesansvar for barn. Men gjelder ikke kjennetegnene over, altså manglende lønnsinntekt for kvinner, sosial isolasjon, og mangel på innsats fra menn, en *liten* gruppe, slik at resonnementene blir mindre relevante for utformingen av en generell barne- og familiepolitikk? For det første inntekt: Det er en tendens til at kvinners ansvar for barn varer lenger enn ekteskap og samboerskap, slik at de kan komme til å bli alene med barna sine en periode. Det er problematisk å ha dårlig råd, og alenemødre og barna deres – som ikke er noen *liten* gruppe – tilhører vårt lands fattigste familier. Lønnsarbeid for kvinner er den beste forsikring mot et liv i fattigdom for barn. For det andre mangel på kontakt med andre: Arbeidsplassen som sosial møteplass er allerede nevnt. Alle foreldre, ikke bare de særlig utsatte, trenger andre voksne å utveksle erfaringer med for å kunne ivareta foreldreoppgavene. Barnehagen er blitt en viktig «vannpost» i det moderne liv, der samtalerne framfor alt handler om hverdagens strev og gleder med barn, og dagliglivets utfordringer og løsninger. Videre vet vi at det som virkelig betyr noe for hvordan det går med barna til alenemødre generelt, er økonomi, nettverk og utdannelsesnivå (Lassbo 1988). Det tyder på at det er gjennom forankring til samfunnet omkring, ikke ved å holde seg hjemme, at man kan bli den kompetente, trygge veiviser og ledsager som unger trenger for å tilegne seg de ferdigheter, forståelse og følelser som skal til for å finne seg til rette i en rekke forskjellige sammenhenger og fungere i et samfunn av

vår type. For det tredje manglende innsats fra menn: Her skulle det være tilstrekkelig å vise til den første delen av denne artikkelen, som nettopp tar for seg mødrenes anstrengelser for å engasjere mennene sine i det som foregår hjemme. Å kombinere lønnsarbeid med omsorg for egne barn, søke fellesskap med andre, gjøre ansvaret for barn til et fellesansvar for kvinner og menn – det er utfordringene for alle og problemer for mange, og som det kan være vanskelig å få øye på om samtalen om mangel på tid blir den dominerende.

Mange av barnevernets familier slipper å la seg diktere av klokketida, de trenger ikke engang vekkerklokke om morgenen. Men det er jo fordi det ikke er noe spesielt de skal, og hvem vil finne på å idealisere et slikt segregert liv? I dagens samfunn er mødres svake forankring i arbeidslivet en atskillig større trussel mot ungers velferd og utvikling enn at foreldre jobber fra halv ni til fire, mens ungene er i barnehagen. Når vi nå på 1990-tallet greier å knytte så mye elendighet til vekkerklokka, er det et symptom på et syn på barn, på omsorg og på forholdet mellom mødre og fedre som lett kan gjøre oss defensive overfor de reelle utfordringer som foreldre og barn møter. Denne defensive holdningen gjør seg for eksempel gjeldende i holdninger til barnehager, der målet ser ut til å være å greie seg med så kort oppholdstid som mulig, som om det for hvert enkelt barn må bevises at barnehageoppholdet er bedre enn å være hjemme. Hvis vi kunne slå oss til ro med at forskjellene mellom barnehagebarn og hjemmebarn er forholdsvis små, når en bruker forskjellige avgrensede mål på utvikling som indikatorer,² kunne vi heller konsentrere oss om de andre spørsmålene; om hva slags dagligliv det blir

for barn og foreldre når barnehagen inngår i omsorgskjeden.

Barnehagen er tilpasset en moderne livsform med yrkesaktivitet for mødre og fedre, og kan bidra til å skape en mindre hektisk hverdag for både små og store. Foreldre som ikke er stresset av dårlige omsorgsordninger for småbarna sine, kan være mer aktive på jobben, og kan greie å skape et bedre familieliv. Barnehagen kan også virke *tidsdisiplinerende* for de foreldre som ellers kunne stå i fare for å jobbe enda mer, utover normalarbeidsdagen. Med praktikant og andre private løsninger kan man betale seg til ettermiddager med overtid, mens alle vet at barnehagen er man nødt til å rekke før den stenger. Samtidig får ungene sosial deltakelse innenfor en ramme som er lagt opp med tanke på deres trivsel og utvikling, og som ser ut til å gi et godt fraspark for livet framover, i den type samfunn vi lever i. Barnehagen er dessuten et godt likestillingspolitisk virkemiddel, fordi et tilgjengelig og godt barnetilsyn til en rimelig pris reduserer barrieren mot yrkesdeltakelse for kvinner.

Barnehagens betydning som sosial møteplass er nevnt. Andre kjennetegn ved barnehagen er at den er et tilbud direkte til ungene, og et tilbud også til utsatte grupper. Det er et lite truende tiltak, som de færreste foreldre ser noen grunn til å si nei til. Dette gjelder for eksempel de som får tilbud om barnehageplass som hjelpetiltak fra barnevernet. Barnehagens styrke som tiltak overfor utsatte barnegrupper ligger blant annet i at den representerer det vanlige, at det ikke er noe som hefter ved deg eller barnet ditt. I dette lys blir det viktig å gjøre barnehagen til noe enda mer selvfølgelig, og gjøre den attraktiv også for de familier der evnen eller viljen til å betale er lav.

1950-tallet som ideal?

Det er urimelig å kreve av foreldre at de skal gjenskape 1950-tallet innenfor hjemmets fire vegger – men er det ikke det vi driver med? Utenfor er vi på full fart mot tusenårsskiftet, og det er der barnas muligheter og utfordringer ligger. Det er grunn til å tro at vi lever i en kultur der standarden for hvordan barn skal ha det, er økende. Kanskje er det dette, ikke at barn jevnt over har fått det verre, som forklarer vår tiltakende dårlige samvittighet? Det er også grunn til å spørre seg om ikke ideen om at barn tjener på å bli beskyttet, er blitt for enerådende, det samme gjelder ideen om at løsningen er å gi dem mer tid.

Utvikling er ikke ensbetydende med passiv tilpasning, men utvidet spillerom og større muligheter til å kunne påvirke. Om vi legger altfor mye arbeid i å skåne ungene for tidskrav og klokkeid, risikerer vi at de blir stående på sidelinjen, lite forberedt på å delta i spillet på utsiden av det hjemlige drivhus. Innsikt i den tidsmessige organisering er et eksempel på at deltakelse i samtidas vanlige liv gir barnet redskaper til å orientere seg i tilværelsen. Økte ferdigheter og bedre forståelse av den sammenhengen man er en del av, øker nettopp sjansen til å delta og påvirke.

Orienteringsredskaper

Så tilbake til den politiske debatten om kontantstøtte. Forhandlingsmodellen kan brukes i flere sammenhenger, og gir et redskap til å orientere seg i et komplisert landskap: Hva betyr dette aktuelle tiltaket, denne reformen, denne prisreguleringen osv med hennes forhandlingsposi-

sjon – og med hans? Ajourført kunnskap om moderne familieliv kan gjøre oss mer spørrende til de utbredte elendighetsbeskrivelsene, på samme måte som visshet om at det finnes flere utviklingspsykologiske forståelsesmodeller gjør at samtalen ikke trenger å ta slutt om noen hevder at ett eller annet er «best for barna». Om en ser på utvikling som en kulturell utviklingsprosess, vil en være nysjerrig på hvordan den kulturelle organisering av omgivelsene skaper muligheter for barns utvikling og gradvis leder dem mot å bli voksne, med ferdigheter og forståelse som skal til for å fungere innen eget samfunn. Følgelig må vurderinger av hva som er godt og dårlig sees i forhold til hva som er kulturelt relevant. Det gir en annen vinkling på diskusjoner om hvordan barn bør ha det, og andre måter å orientere seg på i diskusjoner hva som er «best for barn».

Med tilgang til disse faglige bidragene ser vi tydeligere at kontantstøttereformen vil svekke kvinners stilling i forhandlinger med mannen. Når økte utgifter til barnetilsyn skal trekkes fra en allerede beskjedne kvinnelønn, vil det for mange familier tilsynelatende bli «ulønnsomt» at mor jobber, og hun blir fratatt noe av den kraften som lå i at det virkelig lønnet seg for familiens samlede inntekter at hun var i arbeid. Kvinner får mindre drahjelp for å styrke sin stilling som arbeidstaker, en forankring som også er en hjelp i å trekke mannen mer med i det som foregår hjemme. Jo lengre arbeidstid for henne, jo oftere bruker fedre minst 10 timer per uke på husarbeid (Kitterød 1996).

Da ser vi tydeligere at konsekvensene av to-tre år hjemme med barn, ikke bare er et spørsmål om arbeidslivets forhold til kvinners innsats i privat omsorgsarbeid, men også et spørsmål om hva som har

skjedd på hjemmebane i mellomtida. Det er ikke vanskelig å forestille seg at hennes hjemmetid legger grunnlaget for at hun blir den ansvarlige og den utøvende hjemme, mens han venner seg til et høyt servicenivå. Dette trenger selvsagt ikke bli en varig tilstand, men omstillingen vil kreve mye av begge parter, særlig fordi den betyr en bevegelse mot strømmen, vekk fra det tradisjonelle mønster. Når mødre blir spurt om sine synspunkter på kontantstøtte, er det nok meget få som trekker kunnskap om denne type langsiktige konsekvenser inn i vurderingen.

Og vi ser tydeligere at den pågående sørgeliggjøringen av det moderne barne- og familielivet gjør det enda vanskeligere for kvinner å kombinere og dele, det samme gjelder uttalelser om at det beste for barn under tre år er å være hjemme. De faglige begrunnelser for slike uttalelser er svake, men det er lett å mobilisere dårlig samvittighet hos moderne mødre, med deres høye standarder for hvordan barn skal ha det og deres ansvar for å innfri standardene. Det kan føre til at kvinner reduserer sine krav i forhandlingene, løsner båndene til arbeidslivet og krever enda mer av seg selv på hjemmebane.

Undersøkelser både fra vårt eget land og andre land tyder på at menn som kommer inn i det praktiske omsorgsarbeidet tidlig i ungens liv, får et mer forpliktende og omsorgsorientert forhold til ungene sine. Dette er en grunn til å gå inn for ordninger som øker sjansen for at flere menn tar seg av ungene sine tidlig. Det kommer ungene til gode, og er et vilkår for å nå full likestilling, også i lønnspolitikken. Et alternativ vil derfor være å legge forholdene til rette for et romsligere dagligliv – ikke bare utvide unntakstilstanden fra året etter fødsel –

der både hun og han kan kombinere lønnsarbeid og andre aktiviteter med omsorg for barn. Ordninger som favoriserer deling mellom mødre og fedre, som gjør det mer selvfølgelig for både kvinnelige og mannlige foreldre å kombinere lønnsarbeid og omsorg for barn, vil antakelig gi en mer barnevennlig samfunnsstruktur enn dagens samfunn med kraftig kjønnsbasert arbeidsdeling og en innsnævring av utviklingsmuligheter for både kvinner og menn, jenter og gutter.

Hva vil styrke kvinners posisjon i de hjemlige forhandlinger? Ett virkemiddel ville være å gjøre det enklere for kvinner å leve alene. Ikke som en oppfordring til at mange flere skal gripe sjansen, men fordi vissheten om et alternativ, at kvinner og barn kan leve et anstendig liv uten en mann, gir bedre fraspark for å stille krav. Derfor er tilfredsstillende økonomiske forhold for alenemødre en måte å styrke forhandlingsposisjonen til kvinner i eksisterende parforhold på. Reduksjon i forskjeller mellom kvinnelønn og mannlønn er et annet middel, likeledes bedre barnetilsynsordninger, dvs barnehageplasser som er lettere tilgjengelige, til lavere pris og med romsligere åpningstider. Dette er for tida kanskje det aller sikreste virkemiddel som det offentlige har til å styrke kvinners stilling, og som samtidig kommer ungene til gode, både direkte og indirekte. Dyre barnehager, på den andre siden, har omtrent samme betydning som en ekstra skatt på mødres lønnsinntekt.

Kvinner trenger hjelp fra det offentlige for å greie å kombinere omsorgsarbeid i familien med lønnet arbeid utenfor familien, og de trenger drahjelp for å få med seg mennene sine. Noen vil oppfatte offentlige ordninger med slike effekter som urettferdige, fordi man bare får del i

godene om man innretter seg på en bestemt måte. Det er dette som også blir oppfattet som en indirekte form for tvang. I et slikt lys blir for eksempel offentlig støtte til barnehage urettferdig overfor de som ikke får, og med en innebygget handlingstvang i ordningen. Som flere har påpekt, blir det ikke argumentert på samme måte rundt enhver annen offentlig overføring. Det vil for eksempel virke underlig å kreve tilbakebetaling for det embetsstudiet man ikke fikk.

Etter hvert som diskusjonen rundt kontantstøtten har utviklet seg, er det stadig færre som hevder at dette er god likestillingspolitikk. Den vil skape endringer i betingelsene for forhandlinger og beslutninger, og svekke hennes styrke i de hjemlige forhandlinger om deling av ansvar, og representerer ikke en allmenn økning i valgfriheten for mødre og fedre. Det er heller ikke lett å finne noen faglige holdepunkter for at den vil komme barna til gode, aller minst de utsatte barna. Innføring av kontantstøtte representerer en politikk som gjør barnetilsynet og dermed familielivet mer privat og isolert. Kontantstøtten gjør det tyngre for kvinner å skaffe seg og holde på lønnet arbeid, og legger til rette for ytterligere sementering av den skjeve arbeidsdelingen mellom kvinner og menn.

Innføring av kontantstøtte fra august 1998 vil neppe skape dramatiske endringer med det første, og det er ikke sikkert at de forskerne som skal følge konsekvensene av reformen, vil kunne rapportere om så store utslag i mødre og fedres måte å innrette seg på. Men hvilke utviklingstrekk som styrkes og svekkes, kan vi si en god del om på forhånd, ut fra tilstandsbilder og forståelsesmodeller knyttet til nedslagsfeltet, til de som lever dette livet. Ved å tydeliggjøre disse kunn-

skapsbidragene kan vi gjøre debatten om slike politiske spørsmål litt mer informert og litt mer reflektert – selv om beslutningene blir de samme.

Agnes Andenæs
forsker

*Institutt for forskning om oppvekst, velferd
og aldring*
NOVA

Litteratur

- Andenæs, A. *Foreldre og barn i forandring*. Pedagogisk Forum, Oslo 1996a.
- Andenæs, A. Valgfrihet som begrep i familiepolitikken – et sosialpsykologisk perspektiv. I NOU 1996:13 *Offentlige overføringer til barnefamilier*. Oslo 1996b.
- Andenæs, A. Nå må vi skynde oss så vi kommer tidsnok! Barndom, tid og utvikling. I A. Andenæs. *Foreldre og barn i forandring*. Pedagogisk Forum, Oslo 1996c.
- Andenæs, A. Hvordan kan vi tenke rundt barns beste? Vedlegg i NOU 1996:13 *Offentlige overføringer til barnefamilier*. Oslo 1996d.
- Andenæs, A. Fra usynlig offer til synlig aktør: Å ta dagliglivet på alvor i barnevernsarbeid. I E. Backe-Hansen, E. og T. Havik (red.). *Barnevern på barns premisser*. Ad Notam Gyldendal, Oslo 1997a.
- Andenæs, A. Kontantstøtte – en gavepakke til mannen. Kronikk i Dagbladet, 15.09.1997b.
- Andenæs, A. Redskap for forståelse eller forførelse? Foreldres valgfrihet som begrep i familiepolitikken. Landskonferansen for kommunale og fylkeskommunale likestillingsutvalg. Oslo, 11.11.1997c.
- Andenæs, A. En politikk for bedre barndommer – hva slags forståelse trenger vi? Innlegg på konferansen «Fra 50-årenes husmorsamfunn til 90-årenes tidsklemme. Hvordan møte et nytt tusenår?» Oslo 03.02.1998.
- Brandth, B. og E. Kvande. Når likhet blir ulikhet. Foreldres forhandlinger om barneomsorg. I R. Haukaa (red.). *Nye kvinner – nye menn*. Ad Notam, Oslo 1991.
- Bruner, J. *Actual minds, possible worlds*. Harvard University Press, Cambridge 1986.
- Haraldsen, G. og H. Kitterød. Døgnet rundt. Tidsbruk og tidsorganisering 1970-90. Tidsnyttingsundersøkelsene. Sosiale og økonomiske studier. Statistisk sentralbyrå, Oslo 1992.
- Haavind, H. *Liten og stor. Mødres omsorg og barns utviklingsmuligheter*. Universitetsforlaget, Oslo 1987.
- Karlsen, E.J. og A. Rørvik. Forebyggende barnevern i aleneforeldrefamilier – hva er det de prøver å få til? En kvalitativ intervjuundersøkelse som fokuserer på forståelsesmodeller og intensjoner hos saksbehandlere, mødre og barn, analysert i et sosialkonstruksjonistisk perspektiv. Hovedoppgave i psykologi, Universitetet i Tromsø 1995.
- Kitterød, H. Jobb, hjem og fritid. Tidsbruk blant foreldre i 1990-årene. Vedlegg i NOU 1996:13 *Offentlige overføringer til barnefamilier*.
- Kristofersen, L., S.-E. Clausen og W. Jonassen. *Analyse av statistikk og barnevernskarrierer*. NIBR-rapport 1996:22.
- Lassbo, G. *Mamma – (pappa) – barn. En utvecklingssekologisk studie av socialisation i olika familjetyper*. Göteborg studies in educational sciences 68. Acta Universitatis Gothoburgensis, Göteborg 1988.
- Moxnes, K. Hvorfor skiller vi oss? Med kjærlighet som eneste lim. I I. Frønes og A. Hompland. *Den nye barne- og familieboka*. Universitetsforlaget, Oslo 1994.
- Rudie, I. Analyseperspektiver. Innledning. I I. Rudie (red.). *Myk start – hard landing*. Universitetsforlaget, Oslo 1984.
- St prp nr 53 *Innføring av kontantstøtte til småbarnsforeldre*. 1997-1988.
- Valsiner, J. General introduction: How can developmental psychology become culture-inclusive? I J. Valsiner. *Child Development in Cultural Context*. Hogrefe and Huber Publications 1989.
- Wertsch, J. *Voices of the mind. A sociocultural approach to mediated action*. Harvester Wheatsheaf, London 1991.
- Kari Wærness. *Kvinneperspektiver på sosialpolitikken*. 1982.

Noter

1. Hvor vanlig er det forresten av 1- og 2-åringer som er lagt i rimelig tid om kvelden, insisterer på å få sove utover morgenen? Er ikke dette heller et spørsmål om valg av døgnrytme, på vegne av barna?
2. Denne måten å måle og tenke på er diskutert i Andenæs, 1996c.

Høringsnotat om kontantstøtte

fra Kompetansesenter for likestilling

Vi viser til brev av 3. februar 1998 om høringsnotat om innføring av kontantstøtte. Kompetansesenter for likestilling ønsker å gi følgende kommentarer til høringsnotatet.

Likestillingskonsekvensene av forslaget er ikke utredet

I høringsnotatet om kontantstøtte er ikke likestillingskonsekvensene av forslaget utredet slik det er pålagt departementet i Utredningsinstruksen. I denne instruks fra Administrasjonsdepartementet heter det blant annet:

«Dersom forslaget f.eks. får store miljøkonsekvenser, konsekvenser for likestilling eller andre konsekvenser på viktige politikkområder, skal dette omtales.»

Kompetansesenter for likestilling synes det er oppsiktsvekkende at Barne- og familiedepartementet ikke har fulgt opp dette punktet i Utredningsinstruksen. For departementet, som selv disponerer en hel avdeling med fagarbeidere på like-

stilling, burde ikke dette være spesielt vanskelig eller urimelig arbeidskrevende. En slik konsekvensanalyse vil etter all sannsynlighet vise at innføring av kontantstøtte vil stoppe opp den likestillingsprosessen vi har sett de senere årene hva gjelder mer lik arbeidsfordeling ute og hjemme mellom menn og kvinner.

Kontantstøtten gjør det vanskeligere for mange menn og kvinner å dele likt på yrkes- og hjemmearbeid

Likestilling i hjemmet vil si at mor og far deler mer likt på yrkes- og hjemmearbeid.

Kontantstøtte vil ikke være et virkemiddel som oppmuntrer til en større grad av deling av ute- og hjemmearbeid mellom mor og far. I dag har vi en fedrekvote som mange menn benytter seg av, men det er få menn som tar noe mer enn fedrekvote (tall fra Rikstrygdeverket 1996). Ut fra de erfaringer vi har med fedrekvote og foreldrepermisjon, vil det være helt urealistisk å tro at menn skulle gjøre seg bruk av kontantstøtten. Beløpet i kontantstøtte vil i de fleste tilfeller være

altfor lavt i forhold til det mange menn ser som sin forsørgelsesplikt. I tillegg vil negative holdninger i yrkeslivet, både på ledernivå og mellom arbeidskolleger, være et hinder for at menn skal bruke kontantstøtte. I mange bransjer er det i dag lite akseptert at menn prioriterer omsorg for små barn, og det er mange eksempler på at menn vegrer seg for å velge utradisjonelt.

Departementets forslag om at kontantstøtten teknisk sett kun skal utbetales til mødrene, vil også bygge opp under inntrykket av at kontantstøtten er ment for kvinner og ikke menn. Hvis enkelte menn skulle ønske å nyttiggjøre seg ordningen, vil de bli økonomisk avhengige av kvinnen. Dette bryter med et viktig prinsipp om likestilling.

Fordi det er stor grad av ulikestilling mellom kvinner og menn hva angår lønn og arbeidstid, vil innføring av kontantstøtte slå forskjellig ut for kvinner og menn. En kan kalle dette valgfrihet, men faktum er jo at «valget» i stor grad er tatt gjennom de mekanismer som ulik lønn, forskjellig utdanning og deltidsarbeid utgjør. For de fleste par vil kontantstøtten være et økonomisk tapsprosjekt hvis mannen benyttet seg av den, mens mange kvinner ikke vil tape på langt nær så mye penger ved å gå ut av lønnet arbeid. I så måte bruker regjeringen en strukturell ulikhet (lønn, utdanning, karriere) til å legitimere at menn og kvinner «fritt» velger ulikt. Et bedre alternativ ville være å legge opp til et system der menn og kvinner fikk en reell mulighet til å velge å dele tiden med barna mer likt seg imellom. Valgfrihet vil være en situasjon der mann og kvinne, uavhengig av ulike lønn, forsørgerpress og arbeidslivets forventninger, kan velge om de synes det er riktig å være hjemmearbeidende eller la barna gå i barnehage. Økt foreldrepermisjon, med en større andel forbeholdt

menn, ville til en viss grad gitt mødre og fedre en slik reell valgfrihet.

Mange kvinner har en urimelig hard hverdag når barna er små. Dette skyldes sterkt effektivitetspress, tungt arbeid og for lite innsats fra deres ektemenn hva angår ansvar for konkrete oppgaver i hjemmet. Det er fremdeles slik at menn har lange dager i yrkeslivet. Småbarnsfedre er en av de gruppene i vårt land som jobber mest overtid. Kompetansesenter for likestilling ønsker å snu en slik utvikling slik at menn og kvinner kan dele mer likt på arbeidet hjemme og ute. Da må menn jobbe mindre ute og kvinner ha mindre forpliktelser hjemme. Kontantstøtten vil føre til det stikk motsatte resultat. Menn vil med sin høyere lønn, mindre tradisjon for deltidsarbeid, karrierepress og følelse av forsørgerplikt være den i familien som må jobbe enda mer ute, mens mor kutter ut deltidsjobben og blir hjemmearbeidende på heltid. I familien blir det da lett slik at kvinnen blir eksperten på barna, og mannen blir eksperten på å tjene penger. Et slikt mønster passer ofte godt med det vi er oppdratt til fra tidlig av, og for slitne småbarnsforeldre er det lett å velge å ikke bryte med det tradisjonelle kjønnsrollemønsteret. Men et gammeldags og tradisjonelt kjønnsrollemønster har store negative konsekvenser for familien og samfunnet. I over ti år har det fra politiske myndigheter, fagfolk og etter hvert fra mange menn og kvinner blitt hevdet at far og barn trenger en helt annen kontakt enn det som er tilfellet i dag.

En fraværende far er sett på som et samfunnsproblem som ikke bare rammer barna, men også forholdet mellom ektefellene og ikke minst mennene selv. Mange menns selvdestruktive atferd, topping av negative statistikker (rusmisbruk, selvmord og kriminalitet) og manglende empati i en del sammenhen-



(Foto: Ketil Born, Mira/Samfoto)

ger kan spores tilbake til et fremmedgjort forhold til nettopp omsorg og manglende opplæring i en omsorgskultur. Tid sammen for far og barn i barnets første leveår gir et godt grunnlag for relasjonen dem imellom senere. Dette vil være med på å bryte reproduksjonene av tradisjonelle og ufunksjonelle kjønnsrollemønstre. Omsorgsrelasjonen mellom far og barn vil være en av de viktigste arenaer for å styrke barns oppvekstkår.

Kontantstøtten vil være en måte å organisere omsorgen i samfunnet vårt på som i praksis reduserer menns mulighet til å være gode omsorgspersoner for sine barn og spesielt gi guttene en trygghet i deres opplæring til en kreativ og god maskulinitet. Det er et paradoks at regjeringen ønsker en slik ordning når barne- og familieministeren så sent som i høst rettet et viktig og kritisk søkelys mot ulike mannskulturer. Både grådighetskultur og negativ maskulin adferd (høy ulykkesfrekvens, lavere levealder, rusmisbruk osv.) er jo problemer mannskulturer sliter med, fordi de gjennom generasjoner har vært fraværende fra

omsorgsrelasjonen. Menn trenger å få et selvstendiggjort omsorgsansvar både for seg selv og andre. Menn vil da også lettere forstå kvinners hverdag og omsorgens vilkår, og derigjennom styrkes båndene mellom dem.

Kompetansesenter for likestilling mener at mer omsorg fra far vil styrke forholdet mellom ektefellene. Statistikk viser at det i hovedsak er kvinner som tar initiativet til skilsmisse, enten det dreier seg om samboerforhold eller ekteskap. Dette kan blant annet forklares med at dagens kvinner har økonomisk frihet til å skille seg, men også med at mange kvinner ikke vil finne seg i en urettferdig arbeidsdeling mellom de to.

Konsekvenser for barnehageutbygging

Kompetansesenter for likestilling er glade for regjeringens målsetting om full barnehagedekning i år 2000. Men vi merker oss at mange kommuner nå sitter på gjerdet i forhold til videre barnehageutbygging og at kontantstøtten har skapt usikkerhet rundt satsningen på barneha-

ger i mange kommuner. Dette vil i sin tur forsterke ulikhet mellom kvinner og menn fordi trygt barnetilsyn har vært en avgjørende faktor for å gjøre kvinner økonomisk uavhengige gjennom yrkeslivet. Med dagens dårlige barnehagetilbud for de minste vil mange kvinner føle at de ikke har noe valg og derfor bør ta imot kontantstøtte. Det er stor sannsynlighet for at mange av disse kvinnene helst ville begynne å jobbe igjen, men at et dårlig barnehagetilbud og skepsis til en del typer private løsninger vil gjøre dem til brukere av kontantstøtte. Et trygt tilbud for barna er en forutsetning for at kvinner ønsker å gå ut i arbeidslivet. For mange kvinner er valgfrihet nettopp forbundet med muligheten til å kombinere omsorg og arbeid på en god måte.

Det er viktig å se at kvinner har forskjellige interesser og at kontantstøtte for mange kvinner vil være et alternativ til en dårlig betalt deltidsjobb. Og vi vet at det er kvinner som jobber mye deltid og som jobber i lavlønsyrker. Kompetansesenter for likestilling er opptatt av de lavlønne- de kvinnes situasjon, men mener andre virkemidler bør tas i bruk. Eksempler på slike tiltak kan være 6-timersdag for småbarnsforeldre og lett tilgjengelige, billige og fleksible barnehager.

Flere arbeidsgivere kan bli skeptiske til å ansette kvinner

Når det gjelder likestilling i arbeidslivet generelt og lederposisjoner i næringslivet spesielt, vet vi at mange arbeidsgivere kvier seg for å ansette kvinner i fertil alder. Dette fordi det i all hovedsak er kvinner som tar ut foreldrepermisjon, og kvinner er de som har mest fravær pga. syke barn. Kontantstøtten vil forsterke dette i og med at svært få menn velger å være hjemme. Med andre måter å organisere omsorgen for barna på (f.eks. lengre

foreldrepermisjon og en tid spesielt avsatt til far) vil arbeidslivet også betrakte menn som foreldre med omsorgsforpliktelser langt utover det de har i dag. Dette vil kunne påvirke strukturer i arbeidslivet som tvinges til å bli mer familievennlige, kvinnevennlige og fleksible. Arbeidslivet må endre seg i stedet for at kvinner bøyer av og løser tidsklemma ved å velge kontantstøtte.

Konsekvenser for kvinners yrkeskarriere

Økonomisk selvstendighet er selve ryggraden i likestillingsprosjektet. Uten en selvstendig økonomisk plattform vil kvinners makt og muligheter være svært begrenset i forhold til menn. Kontantstøtten vil trekke mange kvinner ut av arbeidslivet for kortere eller lengre perioder. Dette trenger ikke å bety at kvinner automatisk får redusert sin økonomiske makt, men i mange tilfeller vil bruk av kontantstøtte stå i konflikt med kvinnens interesser i yrkeslivet. Får kvinnen f.eks. tre barn og tar ut kontantstøtte for hvert av barna kan dette utgjøre et fravær på mange år fra arbeidslivet tidlig i yrkeskarrieren. En slik situasjon vil medføre at kvinner sakker akterut lønnsmessig i forhold til menn.

Lange avbrekk vil også kunne medføre generell skepsis mot kvinnelige ansatte fra arbeidslivet. Rett og slett fordi hun blir ansett som ustabil arbeidskraft (noe hun også reelt sett er). Mange bedrifter vil vegre seg for å satse på kvinner som de risikerer er borte i lange perioder. Dette får konsekvenser for kvinners mulighet generelt hva gjelder avansement, etterutdanning og mulighet for interne opprykk. Mange kvinner erfarer også at deres arbeidsoppgaver er overtatt av andre eller at jobbens innhold er omdefinert når de kommer tilbake etter endt permisjon.

Når det gjelder arbeidsliv, familie og karriere ser ikke Kompetansesenteret det som noe problem at foreldre veksler mellom hjem og jobb i en periode hvor barna er små. Problemet er at det systematisk vil være kvinner som kommer dårligere ut fordi det er de som vil bruke kontantstøtten. Men også menn vil tape på kontantstøtten fordi kravet til forsørgelse øker, og kontakten med barna blir mindre.

Oppsummering

Kompetansesenter for likestilling ser behovet for å iverksette tiltak for å minske tidspresset for småbarnsforeldre der begge er yrkesaktive. Mange kvinner har en urimelig hard hverdag i stresset mellom arbeid og familieforpliktelser, og mange småbarnsfedre har en for stor arbeidsbelastning i yrkeskarrieren. Indikatorer på dette er det høye antall belastningslidelser hos kvinner og overdøde-

lighet blant menn forårsaket av stress- og arbeidslivsstilssykdommer.

Kompetansesenter for likestilling ser mer enn gjerne at barneomsorgens vilkår styrkes. Kontantstøtte som et virkemiddel for å bedre omsorgens kår vil derimot være en feilslått strategi. Det er etter vårt syn mangel på likestilling i hjemmet og et for høyt arbeidspress for småbarnsfedre som er den største utfordringen for at småbarnsforeldre skal få mer tid til omsorg. Menns omsorgspotensial er altså den uutnyttede ressurs i dette tidsregnskapet. Et slik potensial utløses ikke av kontantstøtte, da denne ordningen vil virke slik at menn jobber mer ute og kvinner mer hjemme. Dette blir det stikk motsatte av en ønsket utvikling der menn jobber mindre ute og mer hjemme.

Ingunn Yssen
direktør

Kompetansesenter for likestilling

Høringsuttalelse – innføring av kontantstøtte

fra Senter for kvinneforskning ved Universitetet i Oslo

Senter for kvinneforskning er ikke oppført som høringsinstans til Departementets notat om innføring av kontantstøtte. Senteret har, i likhet med kvinneforskningssentrene ved landets øvrige universiteter, vanligvis vært inndratt som høringsinstans av Barne- og familiedepartementet i familie- og likestillingspolitiske anliggende. Eksempelvis har Senteret uttalt seg om NOU 1995:27 *Pappa kom hjem*, om høringsnotat om *Endringer i barnebidragsordningen etter barneloven*, 1996 og om *Arbeidsvurdering som virkemiddel for likelønn*, 1997. På denne bakgrunn finner vi det merkelig at Departementet har valgt ikke å høre sentrene for kvinneforskning i en sak med så klare likestillingspolitiske aspekter.

Utelatelsen av kvinneforskningssentrene er også beklagelig ut fra at barnepolitiske, familiepolitiske og likestillingspolitiske konsekvenser av forslaget i liten grad har blitt utredet, og at det har vært etterlyst mer forskningsbasert kunnskap i debatten om forslaget. Norsk kvinne-

forskning har gjennom mer enn tyve år levert forskning innen området kjønn, familie, omsorg og arbeid. Dette er forskning som på et solid og faktabasert grunnlag ville kunne belyse de sannsynlige konsekvenser av innføring av kontantstøtte. Senteret finner det overraskende at Departementet ikke har ønsket å nyttiggjøre seg denne forskningen innen igangsettingen av en så omfattende og kostbar reform som det her dreier seg om.

Senterets kommentarer til høringsnotatet

Forslaget om kontantstøtte til småbarnsfamilier tar utgangspunkt i to viktige problemer i dagens barnefamilier. Det ene er tidsklemmen som oppstår med to fulltids yrkesarbeidende foreldre. Det andre er behovet for mer fleksible tilsynsordninger for barn som avspeiler en større variasjonsbredde i dag både når det gjelder jobbtyster, arbeidstider og livs-

former. Utfordringen må imidlertid være å finne løsninger på disse problemer som ikke samtidig får negative konsekvenser for likestillingen mellom kvinner og menn, og som sikrer at et kvalitativt godt omsorgstilbud som det barnehagene representerer, blir en reell valgmulighet for alle som ønsker det. Senteret har merket seg at spesielt de likestillingspolitiske aspekter av forslaget ikke er vurdert og vil derfor primært kommentere dette. Våre kommentarer tar utgangspunkt i de tre prinsipper som regjeringen ønsker å ivareta med forslaget om kontantstøtte. I hvilken grad er det forskningsmessig basis for å anta at disse prinsipper vil bli ivare tatt gjennom forslaget om kontantstøtte?

Første prinsipp: Familiene skal sikres mer tid til selv å ta omsorgen for egne barn

Forslaget slik det foreligger *sikrer ikke dette prinsipp* siden det ikke stilles som krav at familier som mottar kontantstøtte skal gå ned i arbeidstid. I den grad familiene likevel velger å bruke kontantstøtten til å gjøre dette, så mangler forslaget til gjengjeld en *likestillingspolitisk profil*. Det er nemlig liten forskningsmessig tvil om at det er kvinnene som vil velge å arbeide mindre eller velge å være hjemme på heltid. Dette har da også vært konsekvensen av tilsvarende ordninger i Danmark og Finland,¹ og det er ikke noe som tilsier at norske familier ville reagere annerledes.

Årsaken til at det blir slik, med mindre det legges likestillingspolitiske virkemidler inn i forslaget, har blitt belyst grundig gjennom nyere forskning om arbeidsdeling i familien. Denne viser at kvinner som regel føler seg mer personlig ansvarlig for familiens daglige velvære, og derfor raskere enn menn tilpasser egne ønsker om f.eks. yrkesaktivitet til hva

som blir best for familien som helhet.² Dette henger også sammen med at forsørgelsesbegrepets to dimensjoner – omsorgsforsørgelse og pengeforsørgelse – tradisjonelt knyttes som forventning til hhv. mødre og fedre. Holdningene til menns og kvinners oppgaver i familien (hhv. pengeforsørgelse og omsorgsforsørgelse) er langt mer tradisjonelle i Norge enn i Danmark og Sverige.³ Kvinners større grad av familieorientering, tradisjonelle holdninger til menns og kvinners forsørgeroppgaver, samt det forhold at menn i langt de fleste familier tjener mer enn sine koner, vil altså føre til at kontantstøtte blir et aktuelt tilbud for kvinner, men i liten grad for menn.

Familieforskningen har videre vist at det er de familier som er mest likestilt mht. lønn og type arbeid som også har størst grad av arbeidsdeling når det gjelder hus- og omsorgsarbeid. Noe som f.eks. gir seg utslag i at det er i disse familier far i størst grad tar permisjon.⁴ Utenlandske undersøkelser viser samme mønster.⁵ Et annet meget likestillingsrelevant aspekt er at en slik tradisjonell arbeidsdeling mellom foreldrene også vil reproducere tradisjonelle kjønnsrollemønstre blant barn som vokser opp i disse familier.⁶ Ikke minst ut fra at kontantstøtteordningen innføres av hensyn til barn, bør det vurderes om en slik konsekvens kan vurderes som et gode for de barn det gjelder.

Forslaget om kontantstøtte vil altså etter all sannsynlighet virke konserverende inn på kjønnsroller i familien, både blant foreldre og barn. Dette vil få konsekvenser også for likestillingsprosessen utenfor familien. Kvinner vil i mindre grad være representert i yrkeslivet og dermed i mindre grad kunne gjøre sin innflytelse gjeldende og vil få dårligere muligheter for å kvalifisere seg for opprykk og lederstillinger. Det er også grunn

til å anta at ordningen vil kunne forringe kvinners muligheter på arbeidsmarkedet generelt. Forskning om likelønn viser at det finner sted en verdsettingsdiskriminering av kvinners arbeid sammenlignet med menns, og at dette har sammenheng med antakelser om at kvinners omsorgsoppgaver (og spesielt det at hun føder barn) gjør henne til en mindre stabil og dermed en mindre verdifull arbeidstaker.⁷ Muligheten for at kvinner kan bli hjemme med kontantstøtte vil neppe bidra til å gjøre denne verdsettingsdiskrimineringen mindre. Dette vil også ramme de kvinner som ikke ønsker å velge kontantstøtte.

Kontantstøtteforslaget endrer betingelsene især for kvinners valg om yrkesaktivitet, ved å gjøre dette mindre lønnsomt – og for visse inntektsgrupper ikke lønnsomt overhodet. På den måten kan en si at forslaget øker kvinners frihet til å velge å være hjemme, men at dette skjer ved samtidig å forringe kvinners frihet til å velge yrkesarbeid, siden det ikke er mulig samtidig å gjøre det lønnsomt å være hjemme og lønnsomt å være i arbeid. Likestilling mellom kvinner og menn er ikke bare begrunnet ut fra individuell valgfrihet og rettferdighet, men har også inntil nå vært ansett som et kollektivt gode i norsk politikk. En kjønnsbasert arbeidsdeling hvor kvinner forvalter den private omsorg og menn dominerer beslutningene utenfor familiens rammer, har vist seg å ha negative samfunnsmessige konsekvenser fordi verdier knyttet til omsorg ikke får tilstrekkelig gjennomslag i politikk og arbeidsliv. Å lette veien til arbeidsliv og politikk for kvinner, og å oppmuntre menn til å ta del i omsorgsoppgaver har derfor vært en samfunnspolitisk målsetting med bred oppslutning innen de fleste politiske partier. Forskning om kjønn, familie og arbeidsliv peker nokså entydig på at økt valgfrihet for de grupper som har som sitt

primære ønske å være hjemme med barna, kan få en negativ innvirkning på likestilling som kollektivt gode. Det virker derfor ikke rimelig å behandle kontantstøtteforslaget alene som en familiepolitisk reform, uten hensyn til likestillingskonsekvenser. Senter for kvinneforskning vil framholde at familiepolitiske reformer bør ha en utforming som ikke bremser prosessen mot økt likestilling mellom kjønnene.

Annet premiss: Familiene skal gis reell valgfrihet når det gjelder hvilken omsorgsform de ønsker for sine barn

Som nevnt i notatet representerer barnehagen et godt pedagogisk og sosialt omsorgsalternativ. Dette er bekreftet av forskning som sammenligner utviklingen over tid til barn som passes hjemme og barn som passes i barnehager. Under forutsetning av vanlig velfungerende familier/barnehager er forskjellene i barnas utvikling små, og de forskjeller som har kunnet registreres mht. sosial og kognitiv utvikling går i barnehagebarnas favør.⁸ Det er altså intet forskningsmessig belegg for å hevde verken at barnehager ikke er bra for små barn, eller at barn har det dårlig hjemme hos mor. Ut fra dette virker prinsippet om fritt valg av omsorgsform rimelig. Problemet oppstår imidlertid når omsorgskvaliteten – hva enten det er den hjemlige eller den institusjonelle – er dårlig. Selv om dette kun skjer unntaksvis, har samfunnet her et særlig ansvar fordi det dreier seg om svake og utsatte grupper.

Sikring av kvaliteten på det offentlige barnehage tilbudet er derfor viktig, men dette kvalitetskravet gjør til gjengjeld at barnehager/kommunale dagmammaer blir en forholdsvis dyr omsorgsform. Det er i dag slik at foreldre kan kjøpe seg til privat omsorg til om lag samme beløp som egenandelen for en barnehageplass –

i den forstand kan man si at de to former for omsorg i dag er økonomisk likestilt og at foreldre som *foretrekker* en privat dagmamma fremfor en barnehageplass er gunstig stillet. Kontantstøtteordningen vil derimot føre til at barnehagene ikke kan konkurrere økonomisk. Valget vil stå mellom å få utgifter til privat omsorg dekket via kontantstøtte, eller selv å måtte betale et tilsvarende beløp for en barnehageplass – fordi barnehage er en dyrere omsorgsform. Familier med dårlig råd vil selvsagt måtte vurdere et omsorgstilbud som i sin helhet kan betales innenfor rammene av det offentlige tilskudd, overfor en barnehageplass som vil koste det dobbelte av dette tilskuddet. Økonomi versus usikkerhet om barnepas-sets kvalitet vil være det ubehagelige dilemma kontantstøtteforslaget vil sette mange småbarnsforeldre i. Det bør være en samfunnsmessig oppgave å legge til rette for at foreldrene ikke *alene av økonomiske årsaker* fravelger en omsorgs-ordning som de ideelt sett ønsker seg. Hvis det blir for økonomisk ulønnsomt å velge barnehage, vil det dels føre til mindre sikkerhet for mange av de barn som passes utenfor familien, dels at man vil få sosiale skiller mellom barn i barnehage og barn hos private dagmammaer.

Det representerer ingen økning i foreldres valgfrihet hvis kontantstøtteforslaget betyr at foreldre som ideelt sett ønsker barnehage for sine barn, belønnes økonomisk for å gi avkall på dette ønsket. Først når det er et tilstrekkelig antall barnehageplasser som kan konkurrere prismessig med privat tilbud, og som er tilstrekkelig fleksible f.eks. når det gjelder åpningstid og deltids-plasser, vil foreldre ha reell frihet til å velge den omsorgsform de ønsker for sine barn. Dette er langt fra tilfellet i dag. Norge har i dag den dyreste og dårligste barnehagedekning i Skandinavia.⁹

Kontantstøtteforslaget vil gjøre det ennå vanskeligere for barnehagene å konkurrere prismessig. Det er derfor vanskelig å se hvordan kontantstøtteforslaget vil oppfylle prinsippet om å øke foreldrenes valgfrihet mht. omsorgsform.

Tredje prinsipp: Det må bli mer likhet i overføringene den enkelte familie mottar til barneomsorg fra staten uavhengig av hvordan tilsynet ordnes

I motsetning til de to første premisser vil denne premiss antakeligvis oppnås gjennom forslaget om kontantstøtte. Forutsetningen er imidlertid at barnehager alene oppfattes som et velferdsgode for småbarnsfamilier. I den grad barnehager også tjener andre formål – næringsutvikling og bosetting som nevnes i notatet – er ikke rettferdighet i overføring noe nødvendig mål for barnehagedrift. Senter for kvinneforskning vil påpeke at barnehagetilbud også er å betrakte som likestillingspolitisk tiltak, som et av flere virkemidler til å øke kvinners valgfrihet og fremme likestilling i samfunnet som kollektivt gode. Fra et slikt synspunkt kan en ensidig vektlegging av barnehagesubsidier som velferdsgode føre til at barnehager prises ut av markedet – hvilket igjen vil bety at barnehagenes andre målsettinger f.eks. i forhold til likestilling, næringsutvikling og bosetting blir skadelidende.

Konklusjon

Senter for kvinneforskning ser behovet for at gi familier mer tid med barn og for å etablere mer fleksible ordninger mht. barnetilsyn. Disse mål vil i relativt liten grad nås gjennom forslaget om kontantstøtte. I den grad de nås viser forskningen innen kjønn, familie og arbeid at de vil få en kraftig likestillingspolitisk slagside. Forslaget vil ikke generelt øke foreldrenes frie valg av livsform og omsorgs-

form, men bidra til å forskyve betingelsene for valg slik at hjemmевærende foreldre og private omsorgsordninger premieres på bekostning av yrkesaktivitet og barnehager. Forslaget vil gjøre overføringer til småbarnsfamilier mer like, mens andre målsettinger med barnehageutbygging vil bli skadelidende.

Harriet Bjerrum Nielsen
professor, faglig leder
Senter for kvinneforskning
Universitetet i Oslo

Noter

1. I Danmark var 93% av de som tok «orlov til barnepasning» i 1996 kvinner (Kilde: *Statistisk årbog 1997*, tabel 214). I Finland ligger kvinneandelen på de som benytter seg av «hemvårdstød» på rundt 95%.
2. Dette har blitt dokumentert grundig i psykologene Hanne Haavinds og Agnes Andenæs' familieundersøkelser. Se f.eks. Haavinds doktoravhandling: *Liten og stor*. Oslo: Universitetsforlaget 1987 (spes. kap. 4 og 5), samt artikkelen «Fordeling av omsorgsfunksjoner i småbarnsfamilier» i I. Rudie (red.): *Myk start – hard landing*. Oslo: Universitetsforlaget 1984. Andenæs' doktoravhandling: *Foreldre og barn i forandring*. Psykologisk institutt, Universitetet i Trondheim 1995.
3. Dette har f.eks. den norske sosiologen Anne-Lise Ellingsæter (Institutt for samfunnsforskning) vist i en komparativ studie av de tre land, se f.eks. hennes artikkel «Forældreskab og økonomisk forsørgelse: Fra mandsnorm til ligestilling» i J. Bonke (red.): *Dilemmaet arbejdsliv-familieliv i Norden*. Nordisk minister-råd/Socialforskningsinstituttet 1997.
4. Se B. Brandth & E. Kvande: «Fedres arbeidsvilkår og omsorgspermisjoner». I *Søkelys på arbeidsmarkedet* 2/1992. Introduerende artikler med videre referanser til deres egen og annen forskning innen feltet er f.eks. B. Brandth & E. Kvande: «Når likhet blir ulikhet. Foreldres forhandlinger om barneomsorg». I R. Haukaa (red.): *Nye kvinner – nye menn*. Oslo: Ad Notam 1991. B. Brandth & E. Kvande. «Maskulinitet og barneomsorg». *Kvinneforskning* 1/95.

5. Se f.eks. den danske undersøkelse til A.D. Hestbæk: *Forældreskab i 90'erne*. København: Socialforskningsinstituttet 1995.
6. Se f.eks. Harriet Bjerrum Nielsen & Monica Rudberg: *Historien om jenter og gutter*, Oslo: Universitetsforlaget i 1989. Her vurderes en utviklingspsykologisk teori om kjønnsidentitetsdanning i forhold til empiriske data om jenter og gutter i ulike aldre, og konkluderer med at tradisjonell familieorganisering hvor mor er barnets første omsorgsperson synes å kunne forklare en stor del av barnas kjønnsso-sialisering. Også mer sosialpsykologisk forskning har vist klare sammenhenger her, bl.a. den svenske psykolog Margot Bengtsson som har replisert en undersøkelse om foreldreidentifikasjon fra 1950-årene i 1970-, 1980- og 1990-årene. Hun finner tydelige skift i foreldreidentifikasjon hos gutter og jenter over disse fire ti-år som samsvarer med endringer i foreldrenes kjønnsroller, se f.eks. M. Bengtsson: *Könssocialisation och social förändring – om brott och kontinuitet i ungdomars identitetsutveckling från 1950-1970/80-tall*. Psykologi i tillämpning 1990: 8, 1, Lunds Universitet.
7. Se f.eks. B.A. Børensens, A. Steinbru & T. Stokland: *Likelønnens mulighet*. Arbeidsforskningsinstituttet, 1985. Og B.A. Sørensen: *Likelønn og lønn slik Kari og Ola ser det*. 1. rapport fra AAD/BSO undersøkelsen: Lønnsdannelse og menns og kvinners forhold under ulike rammebetingelser. AFI 1992. Verdssettingsdiskriminering skjer ikke på grunnlag av faktisk ulik atferd mellom mannlige og kvinnelige arbeidstakere, men på grunnlag av forventninger om den. Dette viste for øvrig allerede Harriet Holter i sin doktoravhandling fra 1962 (se f.eks. H. Holter: *Kvinnens liv og arbeid*, Oslo: Universitetsforlaget 1974).
8. Se f.eks. Sandra Scarr: *Mother care, other care*, London 1984. K.A. Clarke-Stewart: «Infant day care». *American Psychologist* 44, 1989. I Sverige har spesialist Bengt-Erik Andersson studert longitudinelle effekter av barnehageomsorg fra tidlig alder. Se f.eks. Bengt-Erik Andersson: *Hur bra är egentligen dagis?* Stockholm 1990. Og Bengt-Erik Andersson: *Home care or external care. A study of the effects of public child care on children's development when 8 years old*. Reports on Education and Psychology nr. 2, 1986, Department of Educational Research, Stockholm.
9. *Women and Men in the Nordic Countries*. Nord 1994:3. Nordisk ministerråd.

«Berre han e rik og kåt så e det i orden»

Venninnesamtalen som et tv-program

Av Margit Hermundsgård

Hva er karakteristisk for en venninnesamtale, og hva skjer når venninnesamtalen skal være utgangspunkt for et tv-program? Det er en allmenn oppfatning at kvinner og menn snakker sammen på forskjellige måter, mens det i forskningen er blitt vist at det ikke er vanntette skott mellom kvinner og menns måter å kommunisere på. I *Dameavdelingen* på NRK2 møtes seks damer for å diskutere ett bestemt tema. Margit Hermundsgård ser i denne artikkelen på hva som er typisk for dette tv-programmet, venninnesamtalens særtrekk og hvilke muligheter venninnesamtalen som sjanger gir et tv-program.

I løpet av 1997 har NRK produsert flere tv-programmer med kvinner i sentrale roller. Fredagsunderholdningen på NRK1 ble høsten 1997 ledet an av to freske Veraer; Vera Mikalsen og Vera Kvaal i *VeraVera*. På NRK2 har Anne Kath. Hærland hatt sin andre programserie, *Bombay Surprise*, som avløste program-

met *Direkte Lykke*. I begge disse tilfellene er det kvinnelige programledere som har hatt programmer med gjester og andre innslag. I tillegg til disse programmerne er det blitt produsert programmer som særlig henvender seg til kvinner. I NRK1 sitt program *Troll til Kjerringer*, diskuterer Mette Janson viktige kvinnespørsmål,

f.eks. forholdet mellom mor og datter, med to andre kvinner. Disse tre kvinnene representerer hver sin aldersgruppe/generasjon av «den modne kvinne»; 50, 60 og 70 år. I tillegg til at disse tre snakker sammen, har de gjester som synger eller leser, og gjester som inviteres til diskusjonen. NRK2 startet i høst opp igjen *Dameavdelingen*, som gikk sin første runde i 1996. Her møtes seks kvinner til diskusjon av tema som kan ligne temaene i *Troll til Kjerringer*. *Dameavdelingen* er interessant å se nærmere på fordi det skiller seg ut fra de andre programtypene i selve formen: Seerne blir invitert til å kikke inn i disse kvinnenenes samtaler. Materialet jeg bruker i denne artikkelen er transkriberte¹ deler av to program som ble sendt høsten 1996, den første høsten *Dameavdelingen* ble sendt. Temaene for disse programmene var «Barn – enhver kvinnes drøm?» og «Hva er en ekte mann?». Disse programmene hadde igjen samtaler med undertemaer som *kjønnsroller, hva gjør at man forelsker seg i en mann* osv.

Dameavdelingen ble sendt en gang i uka fra NRK Troms, og var i utgangspunktet ment som et kvinnelig alternativ til *Sportsrevyen*.² Den timen NRK1 sendte *Sportsrevyen*, sendte NRK2 en halv times situasjonskomedie og en halv time *Dameavdelingen* – et program av og med damer. Deltagerne i programmet er et sted mellom 25 og 40 år. Det er en fast programleder og fem relativt faste deltagere, med noen utskiftninger fra gang til gang. Damene sitter samlet rundt et lite bord med et stort fruktfat, og de snakker mens de spiser frukt og drikker fra artige glass. Det er en uformell stemning deltagerne imellom, og de virker engasjerte i dagens tema. Det ser ut som en vennin-

neklubb som er samlet til sitt faste klubbmøte.

Kondom og pistol – hva sier vignetten?

For å få et inntrykk av hva slags jenter som er med i dette programmet, kan vi se på programmets vignett. Det er en animert intro mot en bakgrunn av en collage av forskjellige kvinnehoder. På denne bakgrunnen kommer det inn en håndveske (typen håndveske endres hele tiden) som flytter seg inn til sentrum av bildet og som så snus på hodet slik at innholdet raser ut. Ut av denne veska kommer det en mengde ting; kondom, kalkulator, parfyme, leppestift, et brett med p-piller, en pakke ob, og til slutt en liten pistol. Disse tingene kan tolkes til å si noe om hva slags kvinner vi får med å gjøre. Mine assosiasjoner var at dette er damer med sikker sex (kondomet og p-pillene), de har «frihet i en liten eske» (pakken med ob), de pynter på utseendet sitt (sminken), og at disse damene har sterke meninger som de står for (pistolen). Dette kan selvfølgelig også tolkes i andre retninger og kan f.eks. si oss noe om hva ved kvinnen som blir poengtert: Hodet blir representert med kalkulator og pistol mens kroppen blir representert med kondom, parfyme, leppestift, p-piller og ob. Det er altså en sterk betoning av kvinnekroppen.

Når veska er tømt, flytter den seg ut av bildet, og inn kommer selve logoen; to forbudsskilt med en leppestift som skråstrek, de to skiltene danser litt rundt før de går sammen til ett skilt. Dette er altså en avdeling for damer, selvstendige, moderne og sterke damer. Er det egentlig

adgang forbudt? Hvem er det i så fall forbudt for – meg eller menn?

Lyd og blikk – tv og film

Snakk, det seeren hører av henvendelse, spiller en viktigere rolle i tv-programmer enn den gjør i spillefilmer. Kathrine Skretting viser til Paddy Scannell og hans bok *Broadcast talk* (1991), som hevder at:

«fjernsynet er et medium for overføring av *live talk*. Scannell legger vekt på at fjernsynet har utviklet seg fra radioen, som nettopp overfører tale, musikk og andre lyder, og ikke fra filmer som legger vekt på bildene.» (Skretting 1996)

Tv er noe man kan se på samtidig som man gjør andre ting, man snakker med andre, strikker, spiser osv. Det er flere ting som konkurrerer om oppmerksomheten til seeren. Derfor henvender man seg direkte til seerne, f.eks. med «God kveld, temaet i dag er ...» eller «Statsministeren sa i dag at ...». Spillefilmen har ikke den samme konkurransen om publikums oppmerksomhet. Fiksjonen på lerretet er personlig, og er tilsynelatende ikke beregnet på oss i salen, publikum er fiktive kikkere (Mulvey 1989). Derfor henvender heller ikke skuespillerne seg direkte til publikum; de holder på med sitt, uforstyrret av publikum i kinosalen.

I *Dameavdelingen* ser ingen av deltagerne inn i kameraet. Det virker som om de har fått beskjed om å ikke la seg merke av kameramennene som går rundt dem. Kameramennene krabber rundt uforstyrret som kikkere, og vi får sitte på skulderen. Det er nære bilder, og det er nesten aldri flere enn to damer i bildet

samtidig. Ved å sende nærbilder av den som snakker eller en som lytter, klippes vi inn i samtalen. Det blir intimt, og vi får være en del av den samtalen vi egentlig ikke er en del av. Programmet blir stående i gråsonen mellom et tradisjonelt tv-program hvor henvendelsen til seeren er viktig, og film hvor kikkerfiksjonen er vanligst.

Deltagerne i *Dameavdelingen* ser ut til å være venninner, selv om de i utgangspunktet ikke kjenner hverandre fra før (ifølge NRK2). De er kalt sammen for å fungere som en venninneklubb. Samtalen disse damene har, blir derfor ikke like «virkelig» som om vi hadde kikket inn i en «virkelig» venninneklubb. Noen ganger får vi likevel følelsen av at det er en «virkelig» samtale som foregår. Deltagerne kommer med utsagn som virker oppriktige og engasjerte, som ser uregisserte ut. Men er de det? Deltagerne er klar over at de er med på produksjonen av et tv-program. Dette vil sannsynligvis legge andre føringer på samtalen enn om de hadde vært hjemme hos en av dem, uten kameramann til stede. Om det er noe som er avtalt på forhånd, vet jeg ikke, som seer må jeg selv velge om jeg vil tro på det jeg ser eller ikke.

De venninnesamtalene jeg kjenner til, og de som er beskrevet i forskning, f.eks. hos Tannen (1990) og Coates (1996), er fulle av personlige historier, erfaringer og betroelser. Et tema kan ta utgangspunkt i en eller annens erfaring eller hendelse, og derfra ta alle mulige veier. Når samtalen avrundes, kan temaet ligge langt unna der vi startet samtalen. Temaene vi er innom, kan mange ganger ligne de generelle temaene som damene i *Dameavdelingen* snakker om. Men temaene i *Dameavdelingen* er gitt på forhånd, de spinner ikke ut fra de personlige erfaringene til en av



GOSSEPS
Rockwell • February 12, 1936

(Kilde: Norman Rockwell: 332 Magazine Covers, Abbeville Press.)

«venninnene». Det er gjerne personlige historier i programmene, men de er relativt ufarlige, det er ikke snev av noen betroelser som det gjerne er i venninnesamtaler. Temaene tar heller ikke direkte utgangspunkt i damenes alminnelige hverdag, f.eks. jobben eller studiene, selv om de gjerne viser til den med eksempler. Vi blir ikke kjent med damene som noe annet enn kvinner, vi vet ingenting om hva slags interesser de har, eller hva de jobber med. Vi vet kun hva de heter. Hva er det da som gjør at denne samtalen likevel kan virke så «ekte»? Jo, for selv om det ikke blir tatt utgangspunkt i tilfældigheter og temaene får «spinn-off»-effekt, snakker disse venninnene slik mange kvinner snakker sammen. De snakker i munnen på hverandre, overlapper og avbryter. Det er ikke en tydelig styring i samtalen, slik det er i en politisk paneldebatt. Det er en kvinnesamtale, men hva vil det si?

Coates og venninnesamtalen

Jennifer Coates har i boka *Women talk* analysert samtaler mellom venninner. Hun har tatt samtaler opp på bånd og analysert hvordan disse venninne snakker sammen, hva de snakker om, når de snakker sammen og hvor de snakker sammen. I tillegg til å ta opptak av samtaler har hun intervjuet hver enkelt deltager. Disse venninnegruppene er reelle venninnegrupper, de er valgt ut som gruppe, ikke som enkeltpersoner som så er satt sammen i grupper. Coates finner at det er noen trekk som går igjen, og som kan brukes til å karakterisere en venninnesamtale. Disse trekkene er bruk av «dempere», historiefortelling, spørsmålsbruk og en samarbeidende stil. Jeg har her tatt utgangspunkt i hva Coates sier om disse trekkene, og satt dette opp mot funn i mitt materiale.

Dempere

Coates sier at ved å bruke dempere kan man uttrykke tvil, vise at man er sensitiv for andres følelser, lete etter riktige ord for å uttrykke seg og unngå å framstille seg som ekspert. Den første funksjonen er grunnleggende, men er ikke det viktigste i kvinners vennsamtaler. De tre andre funksjonene har alle en viktig rolle i opprettholdelsen av vennskap. Gjensidig åpenhet er grunnleggende for kvinnelig vennskap, og i en venninnesamtale er det derfor viktig å være sensitiv for andres følelser for å kunne diskutere følsomme tema. Å få lov til å lete etter de rette ordene er også viktig i etableringen av en nær relasjon. Anette bruker dempere når hun snakker om «noe av det menn godtar av oss kvinner». Demperne hun bruker er *kanskje og liksom*.

DET MENN GODTAR

A	men det med mannsrollen – jeg syns at menn
A	godtar så utrolig mye av oss kvinner/det er –
A	som en egenskap som gjelder veldig mange
A	menn / som at når vi kvinner får oss en kjær-
A	este så er det selvfølgelig alltid ting vi ikke
A	liker med vedkommende kanskje at han – og
A	det kan gå på utseendemessig og sånn / og så
A	kanskje sier og så sier liksom vi til venninner
A	han er sånn og sånn og det skal jeg nå få
A	plukket av ham / det har jeg hvertfall hørt
*	(LATTER)
A	jenter sagt ... ja og så når en mann og en
A	kvinne blir sammen blir kjæresten så er det
A	liksom da starter den store forvandlingspro-
A	essen / for da skal liksom vi forvandle ham
A	sånn i vårt bilde – skape mannen i kvinnens
A	bilde / er det ikke litt sånn?
AK	nei det
I	jo jo
X	x x x

Anette kan oppfattes som usikker ved å bruke dempere her, men det er mer sannsynlig at hun ikke insisterer på at det hun sier er absolutt sant. Hun gir også uttrykk for at dette er noe hun har kjennskap til, gjennom setningen «det har jeg hvertfall hørt jenter sagt». Dermed unngår hun ekspertrollen og åpner for andre synspunkter, men får likevel understreket utsagnet sitt.

Å fortelle historier

I et vennskap er det viktig å henge med i hverandres liv, og historier gir denne muligheten. Man får innblikk i hverandres erfaringer, man kan reflektere over dem, og en plasserer ens egne erfaringer i forhold til andres. I en samtale kan historier fungere som en introduksjon til et

nytt tema, eller illustrere og utvikle et annet. Vanskelige tema kan ofte bli enklere å takle ved at man bruker historier, gjerne historier som er morsomme. Jeg fant et tydelig eksempel på det å fortelle historier, denne historien er en illustrasjon til temaet *kjønnsroller*.

EI HISTORIE

A	Æ har lyst til å fortelle ei historie / han e fire
A	år gammel – hvor tidlig disse rollen blir putta
X	ja
A	inn / og han kom hjem til oss og æ har en
A	mann som gjør <i>vel så mye som meg</i> i huset
A	<i>må æ vel innrømme</i> (SMÅLER) så sto han der
*	(LATTER)
A	da å vaska opp eller bakte brød eller og dette
A	hadde denna gutten på fire år sett non ganga.
A	Og så kom det <i>onkel simsim e du ei dame du?</i>
*	(LATTER)
A	(SPINKEL STEMME) og han va fire år / og
A	det si litt om kor tidlig han hadde fått et
A	bilde av ka gjør menn og ka gjør damer/
X	mm mm mm

Spørsmål

Spørsmål er multifunksjonelle på samme måte som bruken av dempere. Både vanlige spørsmål og etterhengte spørsmål drar de andre inn i samtalen, og gjør at samtalen fortsetter. Spørsmål kan sjekke om folk fortsatt henger med, eller de kan invitere til at noen forteller en historie. Ved å bruke spørsmål kan man også innføre et annet syn uten å kategorisk motsi en annen. Eksempelet jeg har funnet er fra en diskusjon om «mannen i mitt liv» og hva slags egenskaper denne mannen bør ha.

I KJÆRLIGHETENS TEGN

- T men vi har også noe vi må bør skjønne av
 T menn / for menn har det også med at de viser
 T kjærlighet i form av å gjøre nokka / ja de gjør
 X xxx
 T ting og det betyr egentlig æ ælske dæ / og
 T plutselig kan du komme og så er bilen din
 T polert ikke sant /og det betyr egentlig æ ælske
 T dæ æ sett pris på dæ / og du kan det kan være
 T seg eh uansett ikke sant så det – det må vi
 T lære oss å tolke / at de bør også prate, men vi
 T skjønne det at de også har det å gjøre ting i
 T kjærlighetens tegn /
 A du har du en sånn mann som
 A går over bilen din med tannbørsten og q-tips
 A eller?
 T nei *nei jeg måtte bare finne*
 AK men det høres sånn ut
 * (LATTER)
 T på noe (LER)
 * (HJERTELIG LATTER)
 A men du har et poeng

Torunn sier her «ikke sant» to ganger. Dette er ikke eksplisitte spørsmål som venter svar, men etterhengte spørsmål som forsikrer at tilhørerne skjønner hva taleren mener, og er med på hennes tankegang. Anettes spørsmål om tannbørste og q-tips fungerer her som en morsom kommentar til Torunns eksempel på hva en mann kan gjøre «i kjærlighetens tegn». Å dra folk inn i samtalen er en viktig virkning ved bruk av spørsmål. AK (Anne Karina) bruker i flere tilfeller spørsmål for å dra folk inn i samtalen. Hun har en dobbeltrolle i og med at hun er programleder. Som programleder har hun ansvar for at programmet går sin gang, i dette programmet at samtalen går sin gang. Hennes spørsmål kan derfor få en tilleggsfunksjon ved at hun tar ansvar

for samtalen og fører inn nye tema, eller ber noen utdype noe de sier.

Å snakke sammen

Det er en oppfatning at kvinner er mye flinkere til å snakke sammen enn menn er, rett og slett fordi kvinner snakker mye mer sammen og dermed får trening i å snakke sammen. Charlotte i *Dameavdelingen* trekker selv fram dette at kvinner er «flinkere» til å snakke sammen enn hva menn er, og mens kvinner *snakker* sammen *gjør* menn mer sammen:

OPPDRAIT TIL Å PRATE

- C vi jenter vi er oppdratt til å prate sånn som vi
 C sitt no ikkje sant og det gjør vi jo ofte
 X xx
 C nok. (LER) vi e sosialisert opp igjennom den
 * (LER)
 C venninnepraten og vi oppnår nærhet og
 C trygghet og kontakt gjennom prat, men æ
 C oppfatte at manna dæm gjør mere ting i lag
 C de sitt ikkje hjemme og prate dem drar på
 C fisketur eller så – de drar på jakt ellers så
 C drar de, på skitur

Dette Charlotte her sier, er bruddstykker av en allmenn oppfatning, som også henger sammen med en oppfatning av at om menn skal bli sikrere på seg selv, så må de lære seg å *snakke* om ting, slik kvinner gjør. I tillegg til denne oppfatningen av at kvinner *snakker* sammen, mens menn *gjør* ting sammen, har Tannens velkjente beskrivelser av kvinnelig og mannlig samtalestil slått røtter i en allmenn oppfatning av *hvordan* kvinner og menn snakker sammen: Menn konkurrerer, mens kvinner samarbeider (Tannen 1990). Dette er veldig polarisert. Det er blitt vist at dette nødvendigvis ikke er så

sterkt avgrenset. Menn og kvinner behersker flere måter å kommunisere på, og både kvinner og menn kan samarbeide eller konkurrere når de kommuniserer. Deborah Cameron viser for eksempel til hvordan menn har en samarbeidende samtalestil i vennegrupper (Cameron 1997).

Samarbeid i samtalerommet

I tradisjonell samtaleteori ser man på samtalen som en serie av turer som skifter mellom to eller flere talere. I hovedsak snakker en om gangen, det er en person som plasserer seg i samtalerommet.³ Man kan avbryte den andre, man har overlappinger, pauser og støttende miniresponser. Carole Edelsky viser derimot til to forskjellige måter å opptre i samtalerommet på (Edelsky 1981/1993). Hun snakker om «singly-developed floor» og «the collaboratively-developed floor». Jeg oversetter det her til «en og en» og «samarbeidende» selv om det ikke er en fullgod oversettelse. Hovedkjennetegnet på måten «en og en» er at det er en som snakker om gangen, og at man tar turer. Dette tilsvarer den tradisjonelle samtaleteorien. I motsetning til dette er kjennetegnet på den samarbeidende måten at samtalerommet er åpent for alle deltagerne samtidig. Coates mener at når man velger å håndtere samtalerommet i *samarbeid*, i stedet for en om gangen, velger man «å gjøre vennskap» eller intimitet. Hun knytter dette spesifikt til kvinners måte «å gjøre vennskap på» (Coates 1997). Når én snakker om gangen, prioriteres den individuelle taleren, og hennes tanker og meninger får plass, mens ved samarbeid prioriteres gruppa, og forbindelsen talerne mellom understrekes. Individuell kunnskap eller oppfatninger beto-

nes i mindre grad, det balanseres mellom individualitet og fellesskap. Det har vist seg at den samarbeidende måten å håndtere samtalerommet på ofte blir funnet i kvinnegrupper, og at kvinner synes å foretrekke denne måten å snakke sammen på i flere sammenhenger (Edelsky 1981/1993).

Samarbeid i venninnesamtaler kan karakteriseres ved to særlige strategier; samproduksjon av uttalelser, og overlappinger (Coates 1996). Venner som produserer en uttalelse sammen, viser at de kan operere som om de var en enkelt taler. Når kvinner bruker overlappende tale som en måte å gå sammen på, deler de turen mellom seg og skaper en mening eller et utsagn sammen. Jeg fant et lite, men tydelig eksempel på slikt samarbeid i temaet «mannen i mitt liv» hvor Torunn snakker om hva som gjør at hun forelsker seg i en mann.

NOE DYPERE

T det er ikkje bare det visuelle – ja nemlig men

A _____ det må være noe dypere _____

T det andre må være der absolutt / _____

I dette lille utsnittet blir Torunns utsagn fylt ut av Anette, hun sier en bit av Torunns setning. For å kunne gjøre dette må Anette følge Torunns tanke godt, slik at hun nesten gjetter hva Torunn vil si, og fyller inn Torunn når hun ikke finner det rette ordet (Coates 1996). Felles skaper de et «vi» som synes, mener eller vet.

Latter og minimale responser

Latter og minimale responser spiller en spesiell rolle i konstruksjonen av samarbeid i samtalerommet. Man viser at man fortsatt henger med i samtalen og er med

på tankegangen, uten å måtte si noe konkret selv:

«Hvis vi antar at samtalerommet til enhver tid er åpent for alle talere, trenger talerne noen strategier for å signalisere at de fortsatt deltar, selv om de ikke produserer en ytring. Latter og minimale responser gir akkurat denne muligheten. Delta-gerne kan signalisere sin tilstedeværelse ofte, uten å binde seg til å si noe hele tiden.»⁴ (Coates 1996, min oversettelse)

Jeg har valgt et eksempel fra temaet «mannen i mitt liv», og hans egenskaper. Her går utsagnene nesten i hverandre, de utfyller hverandre, og ved å komme så rett etter hverandre blir uttalelsene nærmest en felles uttalelse. Det er her tre personer som sier noe, men de andre viser at de også er med ved å le.

RIK OG KÅT

K æ syns det e veldig vanskelig å – å sette opp
 K en sånn der kravsspesifikasjon på korsen menn
 K ska vær altså
 T nei . vi sitt jo berre å drømme (LATTER)
 * (LATTER)
 C vi kreve en hel masse men
 C vi nøye oss med småtteri
 A men hvorfor er vi så
 A surrealistiske da?
 K nei for det e vanskelig å
 K være seriøs til en sånn xx mann
 T det treng ikkje være så
 T veldig seriøst
 K nei nei berre min mann e rik og kåt
 K så e det i orden (SMILER)
 * (LATTER)

Kirstens uttalelse om at bare mannen er kåt og rik utløser en hylende latter fra de andre jentene i dette eksempelet. Ifølge Coates oppstår latter som respons til forskjellige aspekter ved prat; ved slutten av betrouelser eller morsomme deler av diskusjonen og som respons til noe som noen andre sier (Coates 1996). Latter kan signalisere underholdning, overraskelse, skrekk, sympati eller et høydepunkt. I dette tilfellet er latteren et signal på underholdning, men også overraskelse og spenning ved at Kirsten sa noe litt på kanten. Et annet eksempel på dette er hentet fra det samme temaet, bare en liten stund senere:

Æ E BARE KÅT

K æ kan gjerne forelske mæ eller ikke forelske
 K mæ men trigge på et mannfolk som ikke har
 K noen av de nødvendigvis fin menneskelige
 K egenskapen nødvendigvis ja . æ
 C da e du bare kåt (LER)
 * (LATTER)
 K e bare kåt . ja ja men det e jo . da tror æ at
 AK ja
 C ja
 X (LATTER)
 K det e det e de tingen som æ like som gjør
 K det – den mannen spennanes . forskjell fra det
 AK ja hv ja men
 K alle andre menn e
 AK ja men hva er det som gjør
 AK han spennende?
 K nei de vet æ ikkje
 C det e hennes
 C kåtskap (LER) det e hennes kåtskap som
 I (LER)
 K ja
 AK det kan være forskjellig ikke sant det kan
 C gjør han spennende
 AK være forskjellig som gjør at du reagerer på han
 K det kan jo bare vær at æ e

AK som gjør han spennende?

K full ikke sant? (LER)

AK (LER)

* (HYLENDE LATTER)

Kirsten avslutter seansen med å gi et svar som er litt på kanten, men med mye humor, «det kan jo bare vær at æ e full ikke sant?» Spørsmålsendinger kan ta brodden av det som blir sagt og ufarliggjøre grenseoverskridende utsagn. Samtidig inviterer spørsmålsendingen til latter, og den igjen kan løse opp spenningen. I tillegg til formuleringen av det som er grenseoverskridende, sender taleren ut signaler mens hun snakker: Ved å smile, eller å le underveis signaliserer hun at utsagnet ikke nødvendigvis er ment bokstavelig, og at hun er innforstått med at hun beveger seg på en grenselinje. Ved å signalisere humor og fleip blir temaet ufarliggjort. Hun bevarer både sitt og de andres ansikt, og hun får samtidig muligheten til å være litt «rå».

Venninnesamtalen som sjanger

I et tradisjonelt tv-program hvor det sitter noen og snakker sammen om et tema, f.eks. *Holmgang* på TV2, er ønsket å diskutere seg gjennom et tema og kanskje komme fram til en konklusjon. Dette gjør at programlederen spiller en viktig rolle som ordstyrer og leder av samtalen. Programlederen ser til at én snakker om gangen og at alle får komme til orde. Ved at samtalen styres på en slik måte blir det lettere for seerne å følge med, og seerne blir tatt med i diskusjonen ved at programlederen henvender seg til seerne med en innledning og en avslutning eller oppsummering. I noen tilfeller henvender også deltagerne i samtalen seg mer di-

rette til seerne, ved å se inn i kameraet og snakke til seerne, f.eks. i politiske debatter.

Etter vignetten til *Dameavdelingen* kommer seerne rett inn i samtalen. Vi zoomes inn på gruppen med damer som sitter og prater, og etter en halv time zoomes vi ut selv om damene fortsetter å prate, og programmet er slutt. Det er aldri noen direkte henvendelse til seerne. Presentasjonen av deltagerne skjer underveis ved at navnet kommer på skjermen første gang en sier noe. De presenteres kun med navn, ikke med alder eller andre opplysninger om utdannelse eller interesser. I starten av programmet legger programlederen fram en problemstilling eller stiller et spørsmål til en av deltagerne som tar utgangspunkt i det overordnede temaet. Men fordi damene allerede har begynt å snakke sammen, fungerer dette som en fortsettelse eller et temaskifte, og ikke som en åpning av samtalen (og programmet). Programlederens oppgave blir å passe på at samtalen holder seg innenfor det oppgitte temaet. Hun fungerer ikke som en programleder, noen ganger som ordstyrer, men kanskje aller helst som en «temastyrer».

Da NRK2 ville lage *Dameavdelingen* var konseptet at seerne skulle få et innblikk i en samtale mellom kvinner,⁵ slik kvinner snakker sammen uten menn til stede. Det skulle ikke være en programleder som fungerte som ordstyrer, deltagerne fikk beskjed om at de gjerne måtte snakke i munnen på hverandre, og det var lov å avbryte en annen som hadde ordet. De hadde en idé om at samtalen skulle løpe fritt, uten noen særlig styring fra programlederens side. Det ble altså tilrettelagt for en venninnesamtalsjanger på programmet.

Når programlederen ikke har en

framtreddende rolle, får diskusjonen nærmest en flat struktur. Helt flat vil den ikke bli fordi det tross alt finnes en programleder som har et hovedansvar for samtalen. Ved å ha en flat struktur er det åpent for alle å ta ordet, det er ingen hierarkisk ordning. Med en tilnærmet flat struktur blir *Dameavdelingen* stående i sterk kontrast til f.eks. Alex Roséns og Anne Kath. Hærlands programstiler. Deres programmer sentrerer rundt deres rolle som programledere, og ingen får komme til orde om programlederen ikke vil. De har også makt til å avbryte når som helst. Anne Karina Sogge, som er programleder i *Dameavdelingen*, lar de andre damene komme like mye til orde som hun selv, hun er en av venninnene og står ikke i noen tydelig særposisjon.

Nært og ekte

I *Dameavdelingen* tas det opp mellommenneskelige temaer, og samtaleformen er tilnærmet slik den ville vært det i en «virkelig» venninnegruppe. Tv-programmer som tar opp «de nære ting» i en uformell og personlig stil, er blitt vanlig, særlig på de kommersielle tv-kanalene. Typiske intim-programmer er *Operah Winfrey Show* på TVNorge og *Tilgi meg* på TV3. I disse programmene tas det opp personlige temaer, og følelser, kriser, aggresjon og vanlige mennesker som «står fram» med sin historie, er viktige ingredienser. Fortroligheten mellom seeren og menneskene på skjermen er viktig, derfor er også tiltaleformer og andre signaler på nærhet mellom mennesker viktige trekk (Ytreberg 1997).

Programmer med en moderat intimisering eller «nærhets-tv» er uformelle og hyggelige uten å bli for nærgående overfor privatlivet til dem som er med (Ytre-

berg 1997). Dette er kommet mer inn også i statskanalen NRK, f.eks. *Tore på sporet*. *Dameavdelingen* vil jeg karakterisere som et nærhetsprogram. Man vil at seerne skal kunne kjenne seg igjen, og tar derfor opp mellommenneskelige tema. Deltagerne tar utgangspunkt i sine egne erfaringer når de diskuterer, dog uten at de sterkeste følelsene får fritt utløp. At samtalen er så fri som den er, uten en tydelig programleder, understreker dette inntrykket av noe nært og ekte.

Tradisjon og utradisjon

Dameavdelingen spiller på tradisjonelle og utradisjonelle konstruksjoner og oppfatninger av kvinnelighet og tv-program. Den tradisjonelle konstruksjonen av kvinnelighet opprettes allerede i vignetten med en sterk poengtering av kvinnens kropp. Det utradisjonelle i konstruksjonen av kvinnelighet blir *hvordan* det kroppslige vises fram; med intime detaljer som f.eks. kondom og p-piller. Kirsten er den av deltagerne som framstår som mest eksperimenterende når det gjelder kvinnelighet. Hun er frekk, kommer med kommentarer som er på kanten, og hun snakker om sex og fyll (Æ E BARE KÅT og RIK OG KÅT). Samtidig ufarliggjøres disse kommentarene ved bruk av humor og ved at de alltid holder seg innenfor en viktig ramme; det heteroseksuelle parforholdet. Ved å bruke venninesamtalen som en ramme på programmet opprettholdes også en tradisjonell oppfatning av kvinneligheten: Det snakkes slik det forventes at kvinner snakker når menn ikke er til stede, og kvinnene som deltar, holder seg innenfor trygge rammer som f.eks. heteroseksualitet. NRK2 kunne fortelle at blant den responsen de hadde fått fra seere, var det flere menn som

ga uttrykk for at de følte at de endelig fikk muligheten til å få et innblikk i hva og hvordan kvinner snakker sammen når menn ikke er til stede. Så selv om samtalene i dette programmet ikke har alle de elementene som en «virkelig» venninnesamtale vil inneholde, som f.eks. personlige betrouelser, fungerer likevel fiksjonen.

Som tv-program er *Dameavdelingen* utradisjonelt ved bruken av «kikkerkonseptet», ved at den kvinnelige samtalestilen er en så tydelig del av hele programkonseptet, og ved at det har aspekter hentet fra intim-tv-sjangeren. Samtidig er programmet tradisjonelt ved at man ikke går over streken, f.eks. når man snakker om sex og fyll. Det som blir sagt, hentes fra deltagerne selv og fra velkjente diskurser i samfunnet, som i eksempelet «OPPDRAATT TIL Å PRATE». Man kjenner raskt igjen samtalestilen som en kvinnestil, men går man nærmere inn på samtalen finner man fort ut at ikke alle aspekter ved venninnesamtalen er overført til tv-skjermen. Det er ikke alltid like enkelt å gjøre det heller. Selv om deltagerne hadde fått beskjed om å snakke fritt og gjerne avbryte hverandre, fikk de også beskjed om at noen måtte gi seg, om det ble altfor mange som snakket i munnen på hverandres. Teknikken kunne ikke fange opp alt som ble sagt om flere snakket samtidig, og det ville bli vanskelig for seerne å følge med. Da *Dameavdelingen* ble satt opp igjen høsten 1997, hadde NRK2 valgt å gjøre litt om på konseptet. Programlederen innledet programmet svært kort ved å si noe om dagens tema, og hun så inn i kameraet – direkte til seerne. Hun ble også mer tydelig som programleder. Hun styrte fortsatt ikke ordet, men hun førte oftere inn nye undertemaer, og hun stilte flere spørsmål

for å få damene til å utdype eller fortelle om noe. Grunnen til denne endringen var at de ønsket «å åpne mer opp for seeren». De gikk altså bort fra det karakteristiske «kikkerkonseptet» hvor seeren ble zoomet rett inn i samtalen.

Avdeling – også for menn ...

Dameavdelingen er et av flere programmet som frir til kvinnelige seere med sine nære temaer, og det er et program hvor vi får opprettholdt våre oppfatninger av damer, venninner og venninnesamtaler. Første februar var det premiere på den mannlige utgaven av *Dameavdelingen*; *Mannskap*. Programlederen for *Mannskap* uttalte til Dagbladet at:

«mannfolk flest slipper bare til i TV-verdenen i kraft av sine roller. Kvinnene har tatt monopol på meninger om privatsfæren og følelseslivet. – Kvinnene dominerer den delen av debatten.» (Dagbladet på nett 22/1-98)

Hvordan vil da *Mannskap* ligne og skille seg fra *Dameavdelingen*? Vil NRK2 prøve seg på en kameratsamtale-sjanger på programmet og ta utgangspunkt i oppfatningen om at menn konkurrerer når de snakker sammen, og heller legge opp til mer saftige diskusjoner enn det som finnes i *Dameavdelingen*? Vil endelig mennene få tre fram uten sine roller, og snakke om følelser og privatsfæren de også? Denne gangen har de i hvert fall plukket ut deltagere som har svært forskjellige utgangspunkt: Dagbladet kunne fortelle at blant de mennene som deltar, finnes en hotelldirektør, en misjonsprest, en tømmer og en dommerfullmektig. Disse mennene er altså ikke deltagere *kun* i

kraft av at de er menn, de *er* i tillegg noe – roller eller ikke.

Margit Hermundsgård
stud. philol.

Institutt for anvendt språkvitenskap,
NTNU

Noter

1. KODER TIL TRANSKRIPSJONEN

(LATTER): Latter fra deltager

Parentes etter kursivert ord eller setning vil si at parentesen gjelder under uttalelse av de kursiverte ordene.

* vil si alle, eller så mange at det er vanskelig å skille ut hvem det er.

Eksempel: * (LER) vil si at alle ler.

X på signaturplass vil si at jeg ikke vet hvem som snakker.

xx på replikkplass vil si at det ikke er mulig å tyde hva som blir sagt.

Kort pause markeres med punktum.

Avsluttende setning eller utsagn markeres med / etter utsagnet.

Setning eller fragment som ikke fullføres markeres med –

Jeg deler inn periodene med strek. Det som står mellom to streker skal leses som partitur.

De delene i transkripsjonen som jeg kommenterer, markeres med fet skrift.

2. Opplysningen er hentet fra telefonintervju med en av de ansvarlige for produksjonen av *Dameavdelingen* (17/12-97).

3. Den engelske termen er «floor», jeg velger å bruke samme oversettelse som Norrby: «samtalsrummet» (Norrby 1996).

4. «It allows participants to signal their continued involvement in what is being said, their continued presence in collaborative floor. If we assume that a collaborative floor is at all times open to all speakers, then clearly speakers

need strategies to signal that they are participating, even when they don't actually produce an utterance. Laughter like minimal responses fits this requirement perfectly. It allows people to signal their presence frequently, while not committing them to speak all the time.» (Coates 1996:146)

5. Opplysning hentet fra telefonintervju 17/12-97.

6. Opplysning hentet fra telefonintervju 17/12-97.

Litteratur

Cameron, Deborah. Performing Gender Identity: Young Men's Talk and the Construction of Heterosexual Masculinity. I Meinhof Johnsen (red.). *Language and Masculinities*. Blackwell, Oxford/Cambridge 1997.

Coates, Jennifer. *Women Talk*. Blackwell, Oxford 1996.

Coates, Jennifer. One-at-a-Time: The Organization of Men's Talk. I Meinhof Johnsen (red.). *Language and Masculinities*. Blackwell, Oxford/Cambridge 1997.

Dagbladet på nett torsdag 22. januar 1998.

Edelsky, Carole. Who's got the floor? I Tannen (red.): *Gender and Conversational Interaction*. OUP, New York/Oxford 1981/1993.

Mulvey, Laura. Visual Pleasure and Narrative Cinema. I Mulvey: *Visual and Other Pleasures*. London 1989.

Norrby, Catrin. *Samtalsanalys*. Studentlitteratur, Lund 1996.

Skretting, Kathrine. Kvinnelige programledere på fjernsyn. I Iversen, Kulset og Skretting (red.): *As time goes by*. Tapir, Trondheim 1996.

Tannen, Deborah. *You just don't understand: Women and Men in Conversation*. Ballantine Books, New York 1990.

Ytreberg, Espen. Nye fortelleformer i fjernsynet. <http://www.hf.uio.no/humanioradagene/foredrag/Espen-Ytreberg.html> 1997.

Å følge tidsånden eller å overskride den¹

Ugifte gamle kvinners livsløp

Av Kirsten Thorsen

Tiden har vært med dagens gamle ugifte kvinner. I sin ungdom levde de ikke opp til normen om det vanlige – det gifte – kvinnelivet. «Det tredje kjønn» utfordret både menn og kvinner som levde konvensjonelt. Men i dag kan vi se dem, og kanskje også dette pris på dem, som aktive subjekter i den samfunnsendringen de har bidratt til og vært en del av.

«Jeg har levd et vanlig liv i den utstrekning en eneste person kan leve et normalt liv, bl.a. fordi jeg har hatt forbindelse med menn og hatt et seksualliv. Det tror jeg nok kanskje en del enslige kvinner ikke har hatt, i hvert fall fryktelig lite og kanskje med skyldfølelse. Det har ikke jeg hatt, det har jeg kastet av meg for lenge siden. Jeg har aldri blitt oppfattet som jomfru eller peppermø. Jeg har i hvert fall ikke brydd meg noe om det. Jeg har bare vært irritert når folk på liv og død bruker frøkentittelen som om de skulle forhøre meg om hvorvidt man

var frøken eller gift. Det synes jeg har vært noe tøv. Det har jeg også sagt, nei, men kjære, jeg heter det og det. Jeg bruker fornavn og etternavn på de kvinnene.»

Om «tidsånden» og livsløpet

30 år etter 1968 minnes vi om at det året hadde sine hendelser – som de som deltok og de rundt dem gir sin særegne fortolkning. Det er blitt et referansepunkt for å forstå en tid. Kall det gjerne mytedannelse, men myter og metaforer lever i vår bevissthet. De strukturerer både



Olaf Gulbranssons karikaturer av Aasta Hansteen (1899) og Kitty Kielland (1901).
(© Olaf Gulbransson/BONO 1998).

vår tidsoppfatning og vårt selvbilde.

Enhver tid har *sin tone*. Tidene endrer seg, erfaringene skifter, tonen blir en annen. Gjennom livsløpet hefter erfaringer fra ulike epoker seg til melodier med særegne toneleier og kombinasjoner.

Livsløpet er innvevd i tiden. Personlig utvikling skjer i samspill med «tidsånden» som endrer seg ettersom nåtid blir til datid. Aldring kan ikke tenkes uavhengig av den kulturelle samtid det skjer innenfor. Aldring skjer med en bevissthet om at tidene forandrer seg – mer radikalt dess lenger vi lever. Fortiden blir en stadig referanse for erfaringer i nåtiden, liksom nåtiden blir målestokken for fortiden. Det skjer en dobbelt komparasjon fra fortid til nåtid til fortid. Livshistorier viser denne sammenligning, med utveksling av referanser og målestokker fra ulike tider.

Tidsånden kan stå som et diffust begrep – hva Blumer kaller «sensitizing concept» (1969) – om den kulturelle epoken, dens idealer, normer, forestillinger, fortolkninger og kollektive historiske erfaringer. Disse blir «inkorporert» i vår

«habitus» – med Bordieus (1984) begrep – i vår måte å tenke og reagere på. De får nedslag i psykiske reaksjonsmåter, i adferd, ja endatil i våre forestillinger om kroppen og våre kroppsuttrykk. De inngår i våre oppfatninger om vanlige og uvanlige, om respektable og foraktelige liv, om «det gode liv» som vi streber etter og det «vonde liv» som vi frykter. De former våre liv og våre verdighetsprosjekter gjennom livet (Ødegård 1991). Vår selvforståelse utformes i vekselvirkning med disse referanser

Dette vil ikke si at «tidsånden» er en enkel størrelse. Den er kompleks, får sin spesielle lokale utforming, varierer mellom kjønn og klasser og subgrupper. Den er en evig skiftende mosaikk, hvor hver speilende flate inngår i en helhet, men kan reflektere lyset forskjellig.

I samspillet med sin samtid er individene både aktører og objektiver, former og formes – eller som Ibsen ville si – hamrer og hamres – som en uadskillelig del av den sosiale samtidsveven. I sine mange relasjoner og avhengigheter er det autonome individ en abstraksjon.

Om å være i utakt

I denne artikkelen belyser jeg historien til enslige kvinner som ikke oppfylte normen om det «vanlige» liv – det vanlige kvinneliv – i den eldste generasjon. Det er de som føler seg *uvanlige*, som var i *utakt*, som følte seg *bak*, *nedenfor*, *under* når det gjaldt vurderingen av seg selv som kvinne. De som var offer for sin samtid nedvurdering, men som i løpet av sitt livsløp kom mer «i takt», som et resultat av endringen i «tidsånden» – og egen innsats for å endre den. Jeg vil se både på «attergløymerne» – som de ble definert som – etterløerne og pionerene blant de enslige kvinnene. Hvem var de, hvorfor ble de «enslige», hvordan oppfattet de sin status og inkorporerte den i sitt selvilde, og hvordan ser de i sin alderdom på sine liv som ugifte?

Jeg vil her sette fokus på de gamle ugifte kvinnene, fordi de også forskningsmessig i stor grad er en *glemt* gruppe. De falt gjerne utenfor, fordi familieforskere lenge har oppfattet dem som «utenfor familien». Feministiske forskere har vært lite opptatt av gamle kvinner. De ville ikke bli som dem. Selv var de «hevet over aldringen» (Ingebretsen og Thorsen 1990), og gamle kvinner var teoretisk og empirisk uinteressante som en forgangen utgave av feminiteten. Kvinners likestilling startet i deres bevissthet rundt 1968, og aksellererte utover på 70- og 80-tallet – i deres tid, vår tid. Markante endringer skjedde imidlertid i stor grad i den eldste generasjon. Men denne generasjonens kvinner har gjerne vært beskjedne og smålåtne med sin innsats. De ugifte hadde vanligvis nok med å skaffe seg levebrød og tak over hodet. Og de var knuget av samfunnets

nedverdiggende holdning til gamle kvinner. Med Margareth Atwoods (1989) utsagn, som hun tillegger en ung pike som vokste opp på slutten av 1940-tallet: «Lærerne er for det meste kvinner over en viss alder, kvinner som ikke er gifte. Gifte kvinner arbeider ikke. Det vet vi fra mødrene våre. Det er noe merkelig og komisk ved eldre ugifte kvinner.»

Med en omskrivning av Simone de Beauvoir (1970): Med mannen som Subjektet og kvinnen som «Den andre» – har den ugifte kvinne i den eldste generasjon vært «Den tredje». Hun var utdefinert og mindreverdigg i forhold til begge grupper: ikke mann, men heller ikke ordentlig kvinne. Hun ble i dobbelt forstand en usynliggjort kategori.

Det var mange av disse ugifte kvinnene i den eldste generasjon. Ved 40-årsalderen var hele 18,4% av kvinnene født i 1910 ugifte.

Tabell 1. Andel ugifte og gifte/førgifte kvinner ved 40-års alder. Kvinner født 1910, 1920, 1930 og 1940. Prosent

1910		1920		1930		1940	
ugift	gift/ førgift	ugift	gift/ førgift	ugift	gift/ førgift	ugift	gift/ førgift
18,4	81,6	10,6	89,4	6,6	93,4	5,7	94,3

Kilde: Noack og Texmon 1991.

Et livshistorieprosjekt, et selvkonstruksjonsprosjekt og et verdighetsprosjekt

Analysen tar utgangspunkt i et livshistorieprosjekt der hensikten var å studere alderdommen i lys av fortiden. Dette inngikk i et nordisk samarbeidsprosjekt. Siste del av livsløpet skulle sees som en del av en helhet, et liv, ikke som en ad-

skilt gammelhetsfase. Vi ville lete etter hva som ga mening til alderdommen og røttene til disse fortolkninger. Og vi ville se hvordan den gode alderdom – eller den vonde – hadde forbindelser til fortiden. Det var alderdommen sett innenfra – ikke utenfra – vi ville studere. Og det var «vanlige» liv – ikke de oppsiktsvekkende, berømte, kjente livshistorier – men de som sjelden kommer i media eller blir beskrevet i biografier. Og til sist ville vi ha de muntlige fortellinger, slik de ikledde sine historier sine egne ord og uttrykk.

Vi gikk ut med lydbånd og tok opp samtaler med 44 enslige eldre – født i 1905–1915 – bosatt i Oslo. De var 75–85 år da vi intervjuet dem. Det var 29 kvinner og 15 menn. Samtalene ble deretter skrevet ned i sin muntlige form – de er analysert i en rekke rapporter og artikler, sist i min doktoravhandling *Kjønn, livsløp og alderdom* (1996/97). Blant de 44 eldre var det sju ugifte; seks kvinner og en mann, og åtte fraskilte; fire kvinner og fire menn.

En livshistorie er en «konstruksjon» – et øyeblikksbilde av selvet utløst av en dialog (Fog 1994, Bertaux 1981, Polkinghorne 1988). Den er en subjektiv sannhet om livet sett i tilbakeblikk. Den uttrykker en dobbelt bevegelse: Man ser bakover på et liv levd framover. De eldre plasserer dette i tid og sted. Livshistorien i alderdommen er å se på sitt liv som et nesten avsluttet hele – fra slutten til begynnelsen til slutten igjen. Det blir i livets siste fase en helt spesiell utfordring, og for de fleste eldre vi snakket med, var det også en glede å fortelle om seg selv overfor en annen.

Å skape sin selvbiografi og presentere den for en annen, er også et verdiggjøringsprosjekt (Ødegård 1991). Det er en drivkraft bak fortellingen å kunne gi sel-

vet verdighet. Livet skal ikke bare fortelles, det skal også rettferdiggjøres – for andre og seg selv. Og dette gjøres i forhold til verdier, normer og idealer som man lærte i sin oppvekst, men også slik disse senere endret seg og fremstår i deres alderdom.

Å verdiggjøre sitt liv blir et mer krevende prosjekt – emosjonelt og kognitivt – for de som falt utenfor datidens «vanlige» respektable livsform. Det blir en særlig komplisert utfordring for de ugifte kvinnene.

Moderniteten, kjønnene og individualiseringen

Dette århundre er modernitetens århundre – i en utvikling fra den tidligmoderne industrialiseringsperiode, over femtitallets fremtidsoptimisme, til århundrets slutt med dets postmoderne desillusjonerte ironiske distanse (Taylor 1989). Det er et århundre der man ideologisk har lagt bak seg tradisjonens bindinger, fortidens forankringer, de eldres erfaringer og tilbakeblikket til fordel for nytenkning og omstilling, fleksibilitet, ungdomsdyrking og fremtidsvisjoner. Det sentrale er å eie fremtiden, ikke å ha røtter i fortiden. Det er en periode der man går fra de sterke og enkle moralske verdier ved århundrets begynnelse – som får en nesten absolutt status i de eldres beretninger – til verdikommisjonens forsøk på kunstig åndedrett når århundret utånder.

Det er fremfor alt individualiseringens århundre. Individualiseringen var lenge et maskulint prosjekt ledet av menn. Det har vært hevdet av bl.a. den tyske historikeren Karin Hausen (1981) at samfunnet trengte kvinnene hjemme som stabilisato-

rer i oppbrudds- og industrialiseringsfasen – da mennene forlot primærnæringene og vandret inn fabrikkportene. Kvinnene skulle forvalte kontinuiteten, ha ansvar for barneomsorgen og være sentrum i familiefellesskapet (Blom 1994). Forandringen og individualiseringen ble knyttet til det mannlige subjekt, det varige til det kvinnelige. Den tradisjonelle kvinnelige kjønnskonstruksjonen ble det stabiliserende element. Til stabiliseringen hørte idealisering av det moderlige og husmoderlige. Husmoren ble idealkvinnen, å giftes ble kvinnens lodd i livet.

De gamle har levd i husmoræraens høydepunkt. De hjemmearbeidende husmødrene har vært den stabiliserende faktor under moderniseringsprosessen. De ugifte kvinnene ble truende i dette stabiliseringsprosjektet. Dels hadde de ikke skaffet seg mannlig forsørgelse, men forsørget seg selv. I en fase med arbeidsløshet – som i 20- og 30-årene – ble kvinner på arbeidsmarkedet en trussel mot den mannlige forsørgerrolle. Men de ble jo også oppfattet som en risiko for det ideelle kvinnelige livsprosjekt. Som individuelle kvinner representerte de en selvstendig livsform, det som *kunne* fremstå som lokkende muligheter. Det gjaldt å gjøre dem mindre forlokkende. Ugifte kvinner ble fremstilt som «mangelfulle» kvinner, som mannhaftige eller kjønnsløse. Kulturen stigmatiserte disse kvinnene, latterliggjorde deres «manglende» femininitet, vanskeliggjorde deres forsøringsprosjekt, hindret deres utdannings- og utviklingsmuligheter og satte barrierer for deres liv. Deres livsløp ble en illustrasjon av og en stadig påminning om hva kvinner risikerte som fremstod som selvstendige individer og ikke familiekvinner. Det *skulle* være en tornefull vei. Men det var flere veier inn i standen og flere

roller for de ugifte kvinnene. La oss se på dem.

Oppvekstvilkår, rollemodeller og valg

Hvilke oppvekstvilkår hadde de seks ugifte kvinnene? Hadde de rollemodeller og ble de oppmuntret til et individualisert livsløp?

De seks kvinnene startet alle ut fra det relativt solide borgerskapet, fra det som i utgangspunktet var velbergede familier, både når det gjaldt status og økonomiske midler. Men fire av dem opplevde *en deklassering* i sin oppvekst, som plutselig endret deres muligheter. Det livet de selvfølgelig var vant til og den fremtid de forventet – forsvant. De opplevde et *brudd* i sin livsform som også endret deres tenkemåte og planer. En mistet faren da hun var fire år, en annen hadde en far som gikk arbeidsledig ett år, en tredje var datter av en forretningsmann som mistet inntekten, og den fjerne mistet moren mens hun selv fikk tuberkulose. Dette var i mellomkrigstidens arbeidsløshet og depresjonstid.

Glen Elder (1974) har beskrevet hvordan særlig middelklassepiker ble rammet når fedrene ble arbeidsløse eller mistet sine inntekter. De mistet den selvfølgelig trygghet i klassen, deres selv-fremstilling ble gjort usikker, deres selv-tillit ble rokket og selvbildet vaklet. De var ikke lenger «seg selv» slik de var vant med og slik de fikk speilet seg selv i omverdenen. Det oppstod en diskrepans mellom statuser som ble et kognitivt og sosialt strev for dem, dels for å skjule statusfallet, dels for å forsøke å unngå virkningen av det. De ble i større grad «Den andre» både for seg selv og andre. Livet ble mer selvrefleksivt. De oppdaget at de ikke lenger kunne stole på at fami-

liebakgrunnen sikret den status og posisjon de var vant med. De mistet sitt sikkerhetsnett og ble mer individualiserte.

Andre tok sine muligheter som en selvfølge. En av dem som *ikke* ble hindret av statusfall, forteller: «Det var like selvfølgelig at jeg skulle gå på gymnasiet som min bror. Min familie var meget liberale. De var venstrefolk den gangen, så det med at ikke piker kunne gjøre det samme som gutter, det dukket aldri opp. Jeg har jo hørt om jevnaldrende at de ikke hadde det så enkelt. Der hos dem var det guttene som først og fremst skulle studere. Sånt hørte jeg aldri hjemme.» Hun utdannet seg til jurist. I dette tilfelle var det familien som bestemte at datteren skulle bli jurist som sin far. Hun forteller at selv hadde hun god lyst til å bli gartner. Hun refererer denne illustrerende replikkvekslingen: «Min mor sa til en bekjent: 'Vi har bestemt at hun skal bli jurist!' Og så sa vedkommende at det var helt bortkastet for piker, for de kommer bare til å gifte seg!»

Disse kvinnene har gjerne hatt *rollemodeller i familien* av driftige ugifte kvinner. Flere nevner at de har vært oppmuntret i sin selvstendighetstrang av ugifte tanter, og har kunnet ta tilflukt hos disse ved flytting hjemmefra. En påpeker at det å være ugift var et slags «mønster» i familien:

«Min bror giftet seg, men begge mine søstre og jeg ble ugifte yrkeskvinner. Ingen gikk hjemme hos oss, de gikk på jobben. Min eldste søster ble boende hjemme hos mine foreldre. Men akkurat det der med hvorfor vi aldri giftet oss, eller ble gift, som man sier: 'Vi fant det ikke så helt nødvendig', sa min eldste søster. Vi hadde som mønster, vi hadde flere tanter som var

yrkeskvinner. En av dem var i Telegrafverket, en var i forretning, og så hadde vi en som bodde her i egen leilighet. Men det var et slags mønster som vi hadde i familien, så det var ikke helt nødvendig (å gifte seg).»

Dette kan ha bidratt til at det å være selvstendig yrkeskvinne fremstod som et mer valgbart og akseptabelt alternativ til det å bli husmor. Ugift yrkeskvinne ble for dem ikke bare en latterlig status. En forteller: «Jeg var sånn kvinnesaklig. Det har jeg egentlig fra min mor. Jeg har alltid vært sånn kvinnesaksinteressert, og det har nok betydd veldig mye for forskjellige valg i livet, bl.a. det å gifte seg og det å bli forsørgt.»

Den nye «tidsånd» for feminitet ble formidlet av kvinnelige familiemedlemmer – i et personlig overført budskap. Kimen til overskridelse lot seg forene med familiær feminin identifikasjon.

Ekteskap eller yrke?

Det ser ikke ut til at de fleste av dem opplevde noe sterkt forventningspress om å bli gift, i noen tilfeller snarere tvert om. «Mitt ønske om å gifte meg kan ikke ha vært så sterkt,» sier en kvinne. Deres beretninger understreker at mange av venninnene opplevde det å bli gift som «helt nødvendig». Et individualisert livsløp fremstod som mer attraktivt og mindre stigmatisert for dem – i hvert fall slik de beretter om det i ettertid. Men forklaringene er rimeligvis justert til at de forble ugifte.

At de ikke giftet seg, fremstilles som resultat av en rekke samvirkende forhold mer enn ett avgjørende valg. De forteller historier innenfor den romantiske tradisjon om «den rette» som ikke kom. Deres

oppfatninger om hvem som kunne være «den rette», kan ha vært mer krevende enn andre pikers. De forteller også om «ytre» hindre for å finne en slik mann. En forteller om et forhold til en mye eldre mann:

«Det bare oppløste seg selv, for det var ikke det riktige. Senere skal det noe til å treffe noen, skjønner du. Og jeg ble for gammel da jeg kom inn i de kretsene hvor jeg kunne finne noen. Da var de gift. Han kom ikke, ikke den jeg ville ha. Det var mange ugifte kvinner den gangen. Jeg mener at for mitt vedkommende kom det av at vi hørte til et annet intellektuelt miljø enn dem vi kunne treffe når en satt i en småby og hadde en kontorjobb. Senere så jeg, da det ble gymnasium der, da ble det forbindelser og ekteskap som aldri ville ha funnet sted ellers. Jeg mener mellom klasser, for i småbyen er det klasser. Men har du tatt artium, så er du oppe i et annet sjikt selv om dine foreldre bare har folkeskolen og du selv har artium. Jeg vil ikke snakke om hvis du studerer, og det gjør jo også mange nå, eller gjorde allerede da. Det er ingen som fatter betydningen av det lenger nå. Vi tilhørte et småborgerlig sjikt av folket, de som er der i midten. Så befant man seg selv på en sånn grense, hvor en da heller ikke kom inn i et sånt intellektuelt miljø, og jeg reiste fra byen for sent. Det er umulig nesten for kvinner i dag å forestille seg sånne kvinners liv i småbyen i den tiden. Venninnene hadde ikke noe annet utgangspunkt enn jeg hadde, men de giftet seg med en med utdannelse og har steget.»

Her ser vi en reflektert kvinne forklare

sin ugifte stand som et resultat av både demografiske, lokale, klassemessige og kjønnsmessige forhold. Slik fant hun ikke «den rette» for seg, en mann med liberale anskuelser til kvinners yrkesaktivitet. Farens tap av inntekter forpurret hennes utdanningsambisjoner og klassemessige innpass. Da hun kom ut i verden og arbeidet seg oppover på egen hånd – var det blitt for sent. Eller som hun sier:

«Så var det plutselig for sent, og så finner du ikke den rette i et så lite miljø. Det er vanskelig hvis du ikke er en skjønnhet og *blir valgt ut* av en eller annen mann som kommer til byen. Jeg har jo også savnet det. Men det er tydelig at den forskjellen, på den tiden mellom å gifte seg eller ikke gifte seg, den var kolossal. En kvinne kunne nesten ikke greie seg alene, liksom.»

Alle de seks kvinnene forteller om små og store individualiserende handlinger som overskred grensene for det akseptable for unge kvinner. En ung pike ville studere realfag, hun sa nei til husmorskolen og gjorde familien betenkt da hun ville til Oslo for å studere. En kontordame gjorde en liten skandale og ga sin mor sorg da hun flyttet på hybel for å klare seg på egen hånd:

«Du kan tro det var styr da jeg flyttet hjemmefra. Den gangen flyttet man ikke hjemmefra når man bodde skikkelig. Det var i 1936, jeg var 24 år. Jeg var selvstendig, jeg var absolutt et selvstendig menneske. En gammel tante av min mor puffet på. Bare gjør det, sa hun. Min mor og far tok nesten sin død av det, for de syntes det var en fallitterklæring. Men jeg sa, det var ikke dem, men jeg som måtte lære å

stå på egne ben, for jeg var uselvstendig. Men det at jeg flyttet og lå i en stue med et skjermbrett foran et vaskestell når jeg kunne bo hjemme, det var jo aldeles forferdelig, noe som mor ikke kom over før vi fikk snakket ut om det. De snakket om det i nabolaget, mors venninner, og de syntes så synd på mor fordi jeg var så skrekkelig.»

En kvinne som fikk tuberkulose og ble «hjemmeværende» datter, brøt senere to ganger opp fra rollen som omsorgsfull datter for sin far. En annen kvinne «forskrekkelig» sine foreldre med å si opp en kontorjobb for å reise til utlandet for å lære språk. De begir seg – med små og store skritt – ut i verden på *egen* hånd. Der skaffet fem av dem – noen sent – seg utdanning langt utover det som var vanlig for kvinner i sin generasjon, og har nådd frem til høyere stillinger.

Fire mønstre

De seks kvinnenes måter å forholde seg til den tradisjonelle feminiteten på, lar seg innfange av fire mønstre:

1. *Det reproduserende, relasjonsorienterte mønsteret:* «Familietanten».
2. *Det utbrytende mønster:* «Hun som ble forhindret, men som brøt ut sent».
3. *Det overskridende mønster:* «Pionerkvinnen».
4. *Det overskridende bevarende mønster:* «Hun som følger familietradisjonen».

Det reproduserende relasjonsorienterte mønster: Familekvinnen

Det første mønsteret vises ved «familietantens» historie. Hennes fortelling demonstrerer hvordan hun i sine roller og veivalg har inntatt en tradisjonell kvinnelig relasjonsorientering. Hun har innordnet seg andres ønsker og behov: «Det vi ble oppdratt til, var at man skulle tenke på andre mennesker og forsøke å hjelpe de som har det verre. Vi var lært opp til det at man ikke skulle ha det beste selv.»

Utdanning overlot hun til sine yngre søsken: «Det var tre unger etterpå, så det var tull med mer skole (for meg)». Hun ble kontordame – som det het – en kvinnelig tittel på en av datidens mest tradisjonelle kvinneyrker. Hun har transformert sine yrkesmessige relasjoner til å bli familielike, nære personlige relasjoner. Det ga en aktverdig, men fattig plassering i middelklassen. Hun har fulgt sin sjef mellom arbeidssteder omtrent som en hustru forflytter seg med sin ektefelle. Hun kaller sjefens familie for sin familie, hans barn for «sine barn». Hele livet har hun vevd tråder i sitt sosiale nettverk, og oppfatter seg i sin alderdom fortsatt som sentral i nettverket.

Hun sammenfatter sitt livsprosjekt med ordene: «Jeg synes det å ha et godt liv er å ha mennesker man er glad i.» Hun har formet sine relasjoner til å bli tette, nære, familiære. Hun er yndlings-tanten, reservemor og -bestemor. Hun er i pakt med en av de tradisjonelle rollene for den ugifte kvinnen som Allen (1989) beskriver: *familekvinnen*. Hun er ikke overskridende, men realiserer i størst mulig grad en tradisjonell feminitet.

Det utbrytende mønster: Eternølerne, de som kom sent i gang

De to kvinnene som var «sent ute», beskriver sitt liv som overvinning av hin-

dere. De ble *etternølende utbrytere*. De ble forhindret i sine livsprosjekter av forhold utenfor deres kontroll. De ble i oppveksten rammet av uforutsigbare hendelser (Brim og Ryff 1980) – av tap av familieinntekter, av egen sykdom og av død i familien.

Den ene av kvinnene som mistet sin mor og selv fikk tuberkulose i ungdommen, ble værende hjemme lenge. Hun arbeidet og stelte periodevis hos sin far til hun var nesten førti år. Da utbrøt hun: «Nå nytter det ikke lenger. Nå tørner jeg hvis jeg skal være hjemme lenger, nå orker jeg ikke mer.» Så reiste hun ut. Hun fortolker sin «forsinkede start i livet» slik: «Hadde ikke mor dødd, så hadde det ikke blitt på samme måten. Da hadde det blitt helt annerledes, da hadde far ikke brydd seg så mye om meg.» Hun flyttet noen år til utlandet og tok post der for å leve sitt helt selvstendige liv, uavhengig av familieforventninger.

Den andre var kvinnen som ble forhindret i sine intense utdanningsønsker da faren mistet inntekter. Hun utdannet seg sent i livet. Også hun reiste bort.

For begge er selvstendighetsutbruddet en sentral hendelse i livet: «I og med at jeg reiste hjemmefra vet du, så tar man vel livet i egne hender (...). Da jeg reiste til Nord-Norge, da husker jeg at jeg konstaterte – det var interessant – at du stod sånn helt for deg selv. Det var bare deg. Ingen var rundt deg, ingen ante noe om din familie, dine omgivelser eller sånt noe. Du måtte bare stå for deg selv. Det syntes jeg var en fin følelse.»

De to kvinnene har begge hatt sitt yrke innenfor felter relatert til den tradisjonelle kvinneverken – den ene som oldfrue, den andre arbeidet med familiepolitikk og barnevern.

Deres livsberetninger er fortellinger

om seier over motgang og hindringer. Det er mestringsfortellinger om hvordan de selv forserte hindringer og overvant vanskeligheter. De definerer sine liv som sene oppbrudd fra tradisjonelle og forventede kvinnelivsløp. De ønsket ikke rollen som den ugifte familiekvinnen. De skaper individualiserte liv. Det gjøres ved en serie av oppbrudd fra det forventede. De fortolker seg selv som individer som har tatt skjebnen i sin egen hånd, kraftfullt og beslutsomt. Hindringene gjør seieren større og mer fortjent – og tilfredsheten mer dyrekjøpt. De er stolte av sitt liv:

«De som er så heldige å være fornøyd med livet, de får en god alderdom. Det har gått så bra, men jeg har kjempet. Men når man tenker på hvor galt det kunne ha gått. Ved å ha vært hjemme så lenge, så kunne jeg ha vært hjemmевærende hjelp som ikke kunne komme i noen stilling. Nå har jeg god pensjon. Jeg har ingenting å klage på. Jeg har det deilig. Så nå fikk du hele livet mitt».

Det er i bokstavelig forstand oppbruddsfortellinger – med forhindringer – fra en tradisjonell feminitet til selvstendige livsløp. De synes begge at annen halvdel av livet har vært den beste – da de selv styrte sine liv.

Det overskridende mønster: Pionerkvinnen

Dette er pionerkvinnen, hun som studerte realfag og som alltid var blant de første kvinner på «maskuline» felter:

«Hver gang jeg har vært oppe til eksamen, så var jeg jo eneste jente på alle

universitetseksamener. Det var tøft på den tiden.»

Hun studerte kjemi, fysikk, matematikk og mekanikk. Hun var en av de første pikene som tok matematikk hovedfag. Hun ble den første kvinnelige formann i et av studentenes fagutvalg. Hun gir en individualisert livsberetning – med likhetstrekk med de mannlige – ikledd kvinnelig beskjedenhet om sin egen rolle og innsats.

Hvorfor overskred hun den tradisjonelle kvinnerollen – hvilke frø var sådd? Hun nevner selv flere forhold. Hun vokste opp med en enslig mor. Faren døde da hun var fire år. Han var leder for Telegrafan på stedet, moren hadde vært telegrafistinne der før hun giftet seg. Telegrafan var den nye moderne tid, det tekniske fremskritt. Familien tok del i dette. Hun hadde sett sin mor som en selvstendig kvinne som mestret tilværelsen uten en mann. Moren var både rollemodell og hadde klare utdanningsambisjoner for sin datter. Det tidlige tapet av far gjorde at hun som eldste datter snarere *trådte i fars sted*, heller enn å bli pappas søte lille pike. Hun hadde et våkent intellekt, et talent for realfag, var svært pliktoppfyllende, parret med en ukonvensjonell og målrettet beslutsomhet. Hun tolker sine faglige interesser med farsidentifikasjonen: «Ja, kanskje det lå til min fars familie, min far var jo interessert i sånt. Det har kanskje vært et arvelig anlegg.» Familien levde knapt og sparsommelig – en nyttig dyd den gang for en som skulle studere – men en velstående bestefar bidro med midler til privatskole inntil hun selv skaffet seg friplass.

Det er ikke én enkelt faktor som «skaper» pionerkvinnen – men et samvirke av mange i en særegen konstellasjon

som hun aktivt forholder seg til. Hun opplever sitt enslige livsløp som resultat av *et bevisst valg*:

«Jeg har levd et godt liv. Jeg har fått drive med det som interesserer meg (...). Det var jo de som fridde, som det heter, men jeg har aldri tenkt i alvor den tanken at jeg skulle gifte meg. Det har jeg ikke. I grunnen så trivdes jeg med å bo alene».

Hun sier at *fagene* har vært det viktigste for henne i livet. Lite ved den kvinnelige livssfære og den tradisjonelle feminitet har fristet henne: Husarbeid likte hun ikke, familiær tetthet og trangboddhet hadde det vært for mye av i oppveksten, ekteskap ønsket hun ikke. Hun valgte *fagorientering* heller enn *relasjonsorientering*. Hun realiserer og bekrefter seg fremdeles ved det: «For meg er jo matematikken verdens fornemste leketøy. Hvis det ikke er noe spesielt, tar jeg gjerne fram matematikken noen timer etter frokost.»

Hun representerte et tidlig individualiserende livsmønster med store likhetstrekk med en mannlig virksomhetsorientering (Thorsen 1996/97). Men i motsetning til sine mannlige kolleger, hadde hun intet kvinnelig bakkemannskap, ingen husmor til å stelle hjemme. Hun hadde vanskelig adgang til det maskuline hierarkiske akademiske nettverk. Det ble knapt noen akademisk karriere å tale om. Hun fikk omsider – 54 år gammel – fast stilling som universitetslektor. Hun bodde på hybel til hun var 50 år. Det var et overskridende livsløp som brøt inn på mannens domene, uten de uttellingene i form av akademisk status, karriere og materiell belønning som ble dem til del.

Det bevarende overskridende mønster – som far så datter

Dette er representert ved de to kvinnelige jurister i utvalget som ble jurister som sine fedre. De overskred den tradisjonelle kvinneverollen – var utradisjonelle utad – ved å være tradisjonelle «innad». De fulgte opp en familietradisjon og familieforventning. Rollemodellen så de hjemme. En av dem sier:

«Vi begynte å studere juss, og hvorfor studerte jeg juss? Det var vel fordi min far var jurist, så det lå for meg å følge i hans spor.»

Hjemme hadde de oppmuntring for et slikt utradisjonelt yrkesvalg, økonomisk støtte og knapt noen familiære hindringer. Den ytre overskridelse av normer var en familiær fortsettelse – en normoppfyllelse. Det uvanlige utad kan være konvensjon innad. Utdannelse og yrket sikrer dem familiens klassemessige tilhørighet også som ugifte. Disse kvinnene klarer som enslige å bevare klassens status og kulturelle kapital – med Bourdieus begrep (1984) – uten å sikre seg det via en ektemann.

Dette er den gruppen i utvalget hvor hinderne og barrierene for å realisere utradisjonelle kvinneliv, var minst. Overskridelse var *fortsettelsen av et familiemønster*, riktignok nå med kvinnen i hovedrollen.

Å følge, endre og overskride tidsånden

Disse ugifte kvinner som følte seg som ofre for tidens nedvurdering av ugifte kvinner, har arbeidet aktivt for å bedre standens vilkår. Fire av de seks har vært

svært aktive i et bredt spekter av organisasjoner – dels for enslige, dels kvinneorganisasjoner, dels akademiske foreninger eller yrkesorganisasjoner. Foreningene har spent fra Norske Kvinnelige Akademikeres Landsforbund, Kvinnelig Juristforening, Arbeiderpartiets Kvinnesekretariat, Ensliges Landsforbund, Kvinnesaksforeningen, KFUK, Norske Kvinners Nasjonalråd til Ensliges Parti. De har også vært medlemmer av andre foreninger – yrkesforeninger, kulturelle foreninger og venninneforeninger – i sy- og strikkeklubber. Der har de funnet et kvinnelig fellesskap som har gitt dem et sosialt miljø, sosial støtte, en sak å arbeide for og en endret verdighetsfortolkning av de ugifte kvinnene.

De har selv vært blant de mest aktive når det gjaldt å endre datidens kvinnesyn – både på de gifte og de ugifte kvinnene. I en definisjonsprosess hvor begge grupper defineres ut fra deres familiære status, vil en mer *individualisert* fortolkning endre dem begge.

De fortolker i ettertid gjerne sine erfaringer som noe som har gitt *ekstra styrke*. Som en sier: «Altså det å være enslig person hele livet, da kan du få styrke, det skal jeg si deg! Det å slå igjennom, uten å bli nevrotisk eller bare være beskjeden, det går ikke!»

Familietanten og pionerkvinnen – hun som definerte sitt liv helt *innenfor* og hun som definerte det helt *utenfor* den tradisjonelle kvinnemodell – har ingen beklagelser over sitt liv. De øvrige har en mer tvetydig fortolkning. De strever fremdeles med en form for kognitiv dissonans mellom det normative ideal om å være familiekvinne og det å være enslig.

De løser dette gjerne ved å si at selv om de ikke har hatt egen familie, har de levd et rikere og mer utviklende liv enn

de gifte kvinnene. De har sett mer, opplevd mer, gjort mer enn disse:

«Jeg har jo fått et mye mer interessant liv uten å være gift, det er det ikke tvil om. Det var ikke verdt å gå inn i den vanlige husmorrollen. Jeg har fått utviklet meg mer (...). Samtidig er de (venninnene) imponert over meg, det har de liksom alltid vært, over hva jeg har greid. Du vet, det er jo noe som disse da savner. De har jo et forholdsvis snevert liv.»

Den ugifte mannen i utvalget har ingen oppfatning om at hans ugifthet skulle være en mindreverdig maskulin status. Tvert imot – individualiteten var forbundet med maskuliniteten. Slik blir han snarere mer attraktiv som mann – en evig ung-kar. Han har ikke følt noe behov for å endre «tidsånden» eller overskride den. Han levde i den og befant seg såre vel, liksom de andre mennene i utvalget. Moderniteten var deres tid, de forvaltet fremskrittet som sitt prosjekt, individualiteten var deres. De var – med Simone de Beauvoir – tidens subjekt. De følte ikke noe behov for å endre samtidens definisjon av seg selv – snarere å befeste den. Å endre tidsåndens kjønnsdefinisjoner måtte hovedsakelig bli kvinnes eget prosjekt.

Vi fanger ikke opp alle livsløp blant ugifte kvinner i denne studien. Vi har ikke med arbeiderkvinnene eller de som arbeidet som hushjelper eller husholder-sker i andre kvinners hjem. Vi har ikke med de som i store deler av livet var hjemme og stelte for sine gamle foreldre, og som når de ble alene tilbake ble kalt familieenker. Dette er et spesielt utvalg av kvinner som trolig har hatt en særlig interesse av å fortelle om sitt liv. At de

som yrkeskvinner har overskredet den tradisjonelle kvinnerollen, kan ha motivert dem til å delta. De har en spesiell historie å fortelle.

Om jeg skal peke på en faktor av særlig betydning for at (fem av) disse kvinner så energisk formet den nye kvinne-rolle, vil jeg peke på deres utdanningsstreben. Det var en ambisjon plantet i barndommen. En av dem bemerket: «Mor sa bare: 'Klar leksene, så skal jeg klare huset!' Og min far var enestående, *vi skulle få god utdanning slik at vi skulle klare livet.* Det er både mine brødre og jeg veldig takknemlige for».

Den tradisjonelle familierollen inn-snevret kvinnene, mens de selv – som utdannede og yrkesaktive – understreker at de har hatt *en personlig utvikling*. Slik oppfatter disse kvinnene seg som trådt inn i modernitetens individualisering. Selv om de var sent ute, ble de også en fortropp. De ble «mer moderne» kvinner – likere de unge kvinnene. Som yrkeskvinner kan de nå se seg selv som mer interessante enn husmødrene – i sin avlegse kvinneutgave – og speile seg i nåtidens kvinneideal. Tiden har vært *med* dem – har rehabilitert dem. Deres ugifte status, som i unge år ble definert som mindreverdig, er innenfor den nye «tids-ånd» blitt vanlig, alminneliggjort. En kvinne poengterer endringene slik:

«Heldigvis er alt blitt mye lettere nå, både med utdanning og andre ting. Selve den statusen som enslig har også vært lav. Hva er gift, ugift? Selv det er det jo nå ingen som spør etter en gang. Om man er frue eller frøken er ikke interessant. Man spør jo ikke engang om de er gift hvis folk har barn. Det synes jeg er noe av det beste som har skjedd, det der med barn: Å

få et barn uten at det er en skam. Vanskelig er det jo uansett om du er alene. Men at du faktisk som voksen kvinne kan få et barn hvis du har lyst uten å være gift, det synes jeg er en fabelaktig fremgang!»

Disse kvinnene har gått fra å være definert som «Det tredje kjønn» til å bli aktører i tidsendringen, fra å oppfatte seg som objekt for andres nedvurdering til å bli subjekt i den nye tid. I en spiral av endringer har de bidratt til å omdefinere både sitt kjønn, sin status og sin historie og seg selv.

Kirsten Thorsen
forsker
NOVA

Litteratur

- Allen, K.R. *Single Women/Family Ties. Life Histories of Older Women*. Sage Publications, London 1989.
- Atwood, M. *Kattøyet*. Aschehoug & Co, Oslo 1989.
- Bertaux, D. (red.). *Biography and Society*. Sage Publications Ltd., London 1981.
- Blom, I. Fra det moderne til det postmoderne subjekt. Innlegg på konferansen «Konstituering av kjønn fra antikken til moderne tid». Voksenåsen 9. –10. mai 1994. Historisk institutt, Universitetet i Bergen 1994.
- Blumer, H. *Symbolic Interactionism. Perspektiv og Metho.* University of California Press, Berkely 1969.
- Bourdieu, P. *Distinction. A Social Critique of the Judgement of Taste*. Routledge & Kegan Paul, London 1984. (Originalens tittel: *La Distinction*, 1979.)
- Brim, O.G. og C.D. Ryff. On the properties of Life. I P. Baltes og O. Brim (red.). *Life Span Development and Behavior*. Vol. 2. Academic Press, New York 1980.

de Beauvoir, S. *Det annet kjønn*. Pax Forlag, Oslo 1970. (Originalens tittel: *Le deuxième sexe*, 1949.)

Elder, G. *Children of the Great Depression: Social change in life experience*. University of Chicago Press, Chicago 1974.

Fog, J. *Med samtalen som utgangspunkt. Det kvalitative forskningsinterview*. Akademisk forlag, København 1994.

Hausen, K. Family and Role-division: the Polarisation of Sexual Stereotypes in the Nineteenth Century – An Aspect of the Dissociation of Work and Family Life. I R.J. Evans og W.R. Lee (red.). *The German Family, Essays on the Social History of the Family in Nineteenth and Twentieth Century Germany*. Croom Helm, London 1981. Artikkelen er tidl. publisert i W. Conze. *Sozialgeschichte der Familie in der Neuzeit Europas*. Klett. Cotta Verlag, Stuttgart 1976.

Ingebretsen, R. og K. Thorsen. Kvinner blir gamle. Om aldring, overganger og mestring av selv-bildet. I R. Ingebretsen og K. Thorsen (red.). *Kvinner blir gamle*. NGI-rapport 3-1990.

Polkinghorne, D. *Narrative Knowing and the Human Sciences*. Albany State University of New York Press 1988.

Taylor, C. *Sources of the Self. The Making of the Modern Identity*. Cambridge University Press, Cambridge 1989.

Thorsen, K. *Livsløp og alderdom*. NGI-rapport 6-1992.

Thorsen, K. *Kjønn, livsløp og alderdom*. Doktorgradsavhandling. Dr. philosgraden ved Det samfunnsvitenskapelige fakultet, Universitetet i Bergen 1996/97.

Ødegård, T. Den elsk-verdige kvinnen. Mønstre og mangfold. I R. Hauka (red.). *Nye kvinner, nye menn*. Gyldendal Ad Notam, Oslo 1991.

Note

1. Innlegg ved XIV Nordiske Kongress i Gerontologi, 24. –27. mai 1998 i Trondheim. En annen versjon av dette temaet er presentert i *Aldring & Eldre*, nr. 2, 1998. Kirsten Thorsen, NOVA, Munthes gate 29, 0260 Oslo.

Invadert og grenseløs

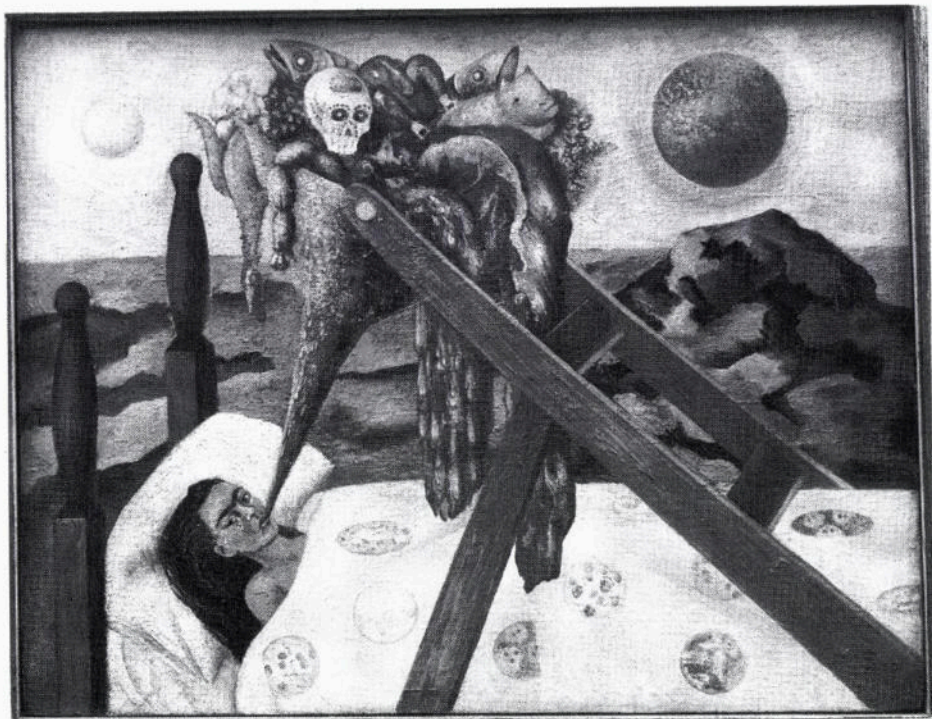
Av Anne Luise Kirkengen

I Frida Kahlos kunst finner artikkelforfatteren uttrykt noen fenomener hun har forsøkt å begripe medisinsk i sitt mangeårige arbeid med krenkede menneskers erfaringer. Anne Luise Kirkengen ser synliggjøringen av grensekrenkninger som sentralt i Kahlos kunstneriske uttrykk når hun studerer hennes bilder i et medisinsk-fenomenologisk perspektiv.

Jeg vil forankre mine medisinsk-fenomenologiske refleksjoner over den meksikanske maleren Frida Kahlos kunst i to utsagn. Disse er sitater fra forordet til katalogen fra utstillingen av hennes malerier ved Henie-Onstad Kunstsenter høsten 1997. Der skriver direktør Stein Slyngstad: «Det er umulig å skille mellom Frida Kahlos liv og verk. Kunstnerens arbeider er hennes selvbiografi.» Og dernest: «Frida Kahlo var på alle måter grenseløs, og det gjenspeiler seg også i mytene om henne. Hun var en person preget av lidelse og smerte, men med en kraft og en utstråling som knapt noen annen» (Slyngstad 1997).

Frida Kahlo angår meg som lege og som forsker. Hennes kunstneriske uttrykk

fremstår for meg som synlig- og tydeliggjøring av visse menneskelige fenomener som jeg har prøvd å begripe medisinsk, om enn på en for medisinen utradisjonell måte (Kirkengen 1997). Min forskning ble motivert av mer enn 20 års samlet allmennmedisinsk erfaring med hovedsakelig kvinnelige pasienters helseproblemer, der kroniske smerter er den mest sentrale og minst håndterlige oppgave og utfordring. Gradvis forsto jeg at smerten i kroppen ikke kunne skilles fra smerten i livet. Å kjenne livshistorien ble en nødvendig forutsetning for å forstå sykehistorien (Kirkengen 1993). Og forbløffende ofte fremkom at de skjellsettende erfaringer som preget både liv og lidelse, var opplevelser som

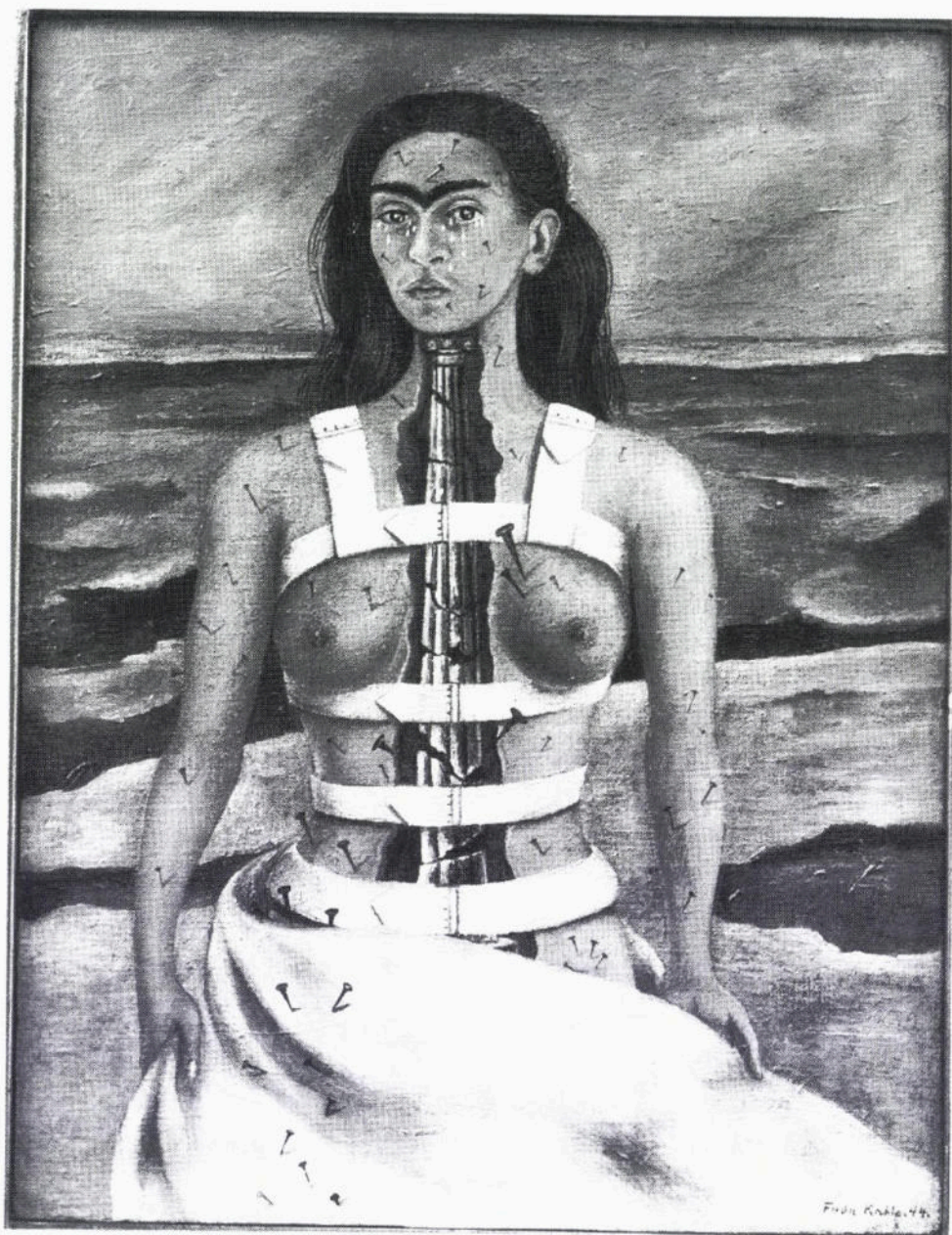


Frida Kahlo: *Uten håp*, 1945. (Kilde: Frida Kahlo 30. august–26. oktober '97, Henie Onstad kunstsenter Høvikodden.)

handlet om *grensekrenkninger*.

Jeg har valgt dette begrepet med omhu for å kunne favne de ulike typer erfaringer mine smertepasienter fortalte om. Slike erfaringer handlet om skadet kroppslig, psykisk, seksuell, personlig og sosial integritet (Kirkengen 1996). Fortellingene gjorde tydelig hvor problematiske disse distinksjonene blir i et opplevelsesperspektiv. De tydet også på at å ha blitt skadet øker utsattheten for nye og andre skader, som om grensene var blitt mindre tydelig, det vil si svakere, lettere å ringeakte og enklere å overtre. Dette gjorde meg meget nysgjerrig på hva slags «stoff» menneskelige grenser er laget av, hvordan de konstitueres og vernes, opprettholdes og heles. Jeg ville også vite om det fantes et prinsipielt skille mellom smerte i metafysisk og i fysisk forstand, og om krenkelser, altså gresseskader,

bokstavelig talt *forvolder* smerte uansett, bare at en slik smerte kunne finne sitt uttrykk på ulike måter i ulike kontekster. Jeg tenkte også at en slik krenkelses-smerte kunne bli formet av kulturelle føringer uttrykt i kjønnsforskjellig smertetilfang og -presentasjon. Og dessuten mente jeg å kunne se at en av samfunnets maktfulle institusjoner, medisinen, bidrar til både å legge og å legitimere slike føringer. Derfor valgte jeg å fordype meg i hva som skjer med menneskers liv og helse når integritet skades tidlig. Studien ble slik anlagt at den skulle tillate innsikt i dynamikken mellom krenkelse og helse på den ene siden, og mellom den krenkede og helsesystemet på den andre. Den bygger på 34 dybdeintervjuer med voksne mennesker som i sin barndom er blitt seksuelt krenket. De har fortalt om sine erfaringer fra møter med leger og andre



Frida Kahlo: Den brukne søylen 1944. (Kilde: Frida Kahlo 30. august–26. oktober '97, Henie Onstad kunstsenter Høvikodden.)

terapeuter. I tillegg foreligger relevante epikriser fra sykehus til 17 av disse 34 intervjuer og feltnotater fra tallrike intervjuopphold ved sentrene.

Min grunnantakelse var at sykелighet med opphav i tabuisert seksuell grensekrenkning kunne være et medisinsk og psykiatrisk ubegripelig fenomen. Årsaken til dette kunne ligge i en prinsipiell forskjell mellom *den krenkedes hele erfaringsunivers* på den ene siden, og *medisinens og psykiatriens delende og delte begrepsunivers* på den andre. For å kunne nærme meg andre menneskers opplevelsesverden og deres fortellinger om seksuell grensekrenkning, valgte jeg fenomenologi og hermeneutikk som forståelsesramme og analyseverktøy. Metodene som ble styrt av dette valget, krevde personlige samtaler som tillot en tankeutveksling om tabuiserte krenkelser (Mishler 1986).

Levd tid, rom og relasjon

Min teoretiske referanseramme er fenomenologi. Fenomenologi er en søken etter essensene i menneskelige opplevelser. Som filosofi er den blitt utviklet av filosofen Edmund Husserl, og er videreført som en eksistens- og kroppsfilosofi av filosofene Martin Heidegger, Maurice Merleau-Ponty og Drew Leder, blant andre. Derfra er den som en metodologi blitt introdusert i ulike fag som psykologi, lingvistikk, litteratur, antropologi og pedagogikk (Bengtson 1988). I praksis betyr metoden et systematisk forsøk på å avdekke og beskrive interne mønstre i menneskers erfaringer. En essens kan muligens bare begripes eller anes gjennom et studium av det spesielle eller av enkeltheter slik man møter dem i levde erfaringer. Fenomenologien betrakter ikke kroppen som adskilt fra sjelen eller sinnet, men som en levende kropp, en

kropp som levende mennesker både er og har. Å ha en kropp og å være den samtidig betyr at alle mennesker er kroppsliggjøringen av sine egne liv i tidene, rommene og relasjonene der de leves. I en radikal kontrast til biomedisinens kropp-sjel-dualisme oppfattes levd tid, levd rom og levd menneskelige forbindelser til sammen som vår levende kropp, vår kroppsvirkelighet. Den omfatter alt vi har levd og opplevd, slik som vi har erfart og tolket det. Derfor er ikke hva som har skjedd, men heller *hvordan vi har opplevd det som vi tror har skjedd med oss*, det sentrale spørsmål. Og ikke hvordan dette har sett ut fra en annen persons observerende perspektiv, men *hvordan vi selv har fornemmet, erfart, kjent og forstått det fra innsiden*.

Av det foran sagte fremgår at den helt spesielle sammenføyningen av levd tid, levd rom og levd relasjon preger enhver opplevelse av skade, av grensekrenkning. Derfor er den krenkedes kroppsvirkelighet unik. Det finnes nå valid kunnskap om at opplevelser av overveldende trussel mot liv og integritet lagres på annen måte i menneskers hukommelse enn andre erfaringer. Avmaktserfaring kan forbli uintegrert i personens kognitive minner. Den kan forbli utilgjengelig for ord og tanker, siden den huskes utelukkende eller hovedsakelig sanselig (van der Kolk & Fisler 1995). Medisinen bør rette sin oppmerksomhet mot traumatiske minner i sansene slik som forskere i nevrofysiologi helt nylig har begynt å beskrive dem. De synes å handle om sensorimotoriske forvarslar av gjenoppvekkede traumaerindringer. Man kan møte dem i sykehistoriene til krigsveteraner fra Vietnam, til overlevende fra brann og skipsforlis, gruveulykker og ras, til torturerte politiske fanger, til voldtatte kvinner, til mennesker som har ligget i respirator eller blitt kvestet i trafikkulykker (van der



Frida Kahlo: Bare noen risp, 1935. (Kilde: Frida Kahlo 30. august–26. oktober '97, Henie Onstad kunstsenter Høvikodden.)

Kolk 1994). Fenomenet, kalt dissosiasjon, er blitt innsiktsfullt beskrevet av den franske psykiater og filosof Pierre Janet, en samtidig av Sigmund Freud (van der Kolk 1988). Han kom i sin tid i skyggen av freudiansk teori og den senere fullstendig dominerende psykoanalyse. Den tyske filosof og psykiater Karl Jaspers erkjente hans betydelige bidrag til forståelsen av menneskelige fenomener knyttet til traumer, og nevnte Janet i sine verker i 1960-årene. Men forøvrig har ikke psykiatrien vært opptatt av hans observasjoner og analyser. Først i vår tid gjenoppdages han av nevrofysiologer og traumatologer.

Krenkelser har blitt studert av forskere i flere fag i de siste to årtier. Som motreaksjon til en teori fra 1975 om tillært hjelpeløshet, utviklet en psykolog og en

sosiolog i begynnelsen av 1980-årene en annen modell for å forstå reaksjoner på traumer (Janoff-Bulman 1983). Den bygget på at vi mennesker har grunnleggende felles antakelser om oss selv som verdifulle og usårbare, og om verden som meningsfull og ordnet. Når et menneske krenkes, blir disse antakelser ødelagt. De påfølgende tanker, handlinger og væremåter er strategier for å gjenoppbygge troen på at verden er ordnet og man selv er levedyktig. Med ulike strategier skal følelsen av å ha et grep om livet gjenskapes. Helingen av selv- og verdensbildet må altså skje aktivt.

Disse strategier kan være utformet slik at personen tar forhåndsregler for å unngå en gjentakelse. Men selvsagt kan det tenkes at strategiene ikke forhindrer nye traumer, enten av samme eller annen

art. Da viser troen på en ordnet og meningsfull verden og på ens egen levedyktighet og verdi seg som uholdbar. Da oppstår en særpreget måte å være sårbar på som er knyttet til den inkorporerte krenkelseserfaring, spesielt når denne ikke er ordentlig integrert i personens hukommelse og følgelig aldri er blitt overvunnet. Følgene av en slik gjenoppliving av et traume i fortid gjennom et traume i nåtid kan være uforutsigelige, og dens virkning kan være helt uforholdsmessig. Idet en krenkelse blir reaktivisert, kan en ny skade bli årsaken til livsvarig invaliditet, selv der skaden ikke har etterlatt medisinsk påvisbare spor. En slik virkning kan bare begripes hvis man tenker seg inn i den skadedes opplevelsesverden, der det som har skjedd her og nå, flyter sammen med noe som skjedde der og da. Da fremtrer en kroppslogikk som kan utløse en kronisk smerteopplevelse, fordi det nye traume forsterkes idet det gamle fornyes.

Frida Kahlo som pasient

Jeg tillater meg nå å konstruere en situasjon der den 46-årige Frida Kahlo konsulterer meg som lege, slik at jeg kan lese hennes lidelseshistorie i samsvar med de forutgående refleksjoner. På mitt spørsmål om hva hun ønsker hjelp for, svarer hun at hun ikke makter å leve med sin smerte lenger. Når jeg ber henne å fortelle meg om sine tidligere sykdommer, vil hun svare: «Jeg fikk polio som 6-åring og var lenge syk. De voksne omkring meg var veldig redde, polio var farlig, det visste alle. Mitt ben ble skadet, min høyre fot ble aldri bra. Så hadde jeg en trafikk-skade da jeg var 18 og brakk ryggraden, bekkenet, høyre ben og fot flere steder, og flere ribben. En skulder gikk ut av ledd. Men verst av alt var at jeg ble gjenomboret av en jernstang bakfra som

kom ut gjennom skjeden foran. Jeg ble så å si deflorert ved vold og spiddet. Jeg tilbrakte måneder på sykehuset. Så hadde jeg senere fire aborter, minst tre operasjoner i høyre fot som nå er amputert, og minst åtte operasjoner i ryggen, men den er like vond fremdeles.» Når jeg spør hva hun tror er grunnen til abortene, sier hun: «Første gang jeg var gravid, var jeg for syk, man rådet meg å ta bort barnet, jeg ville ikke ha kunnet fullføre svangerskapet, sa legene. Men de andre gangene aborterte jeg spontant, jeg var vel altfor ødelagt inne i meg.» Når jeg spør hva ryggoperasjonene skulle bevirke, sier hun: «De var ment å hjelpe mot smertene. Jeg hadde store smerter. Jeg håpet det skulle gå an å fjerne årsaken.» Når jeg spør: «Var det grunn til å tro at enda et nytt inngrep ville hjelpe selv om de forutgående ikke hjalp?» sier hun: «Det var derfor de ble foretatt. Jeg ville jo aller helst bli kvitt smertene.»

Jeg forlater mitt imaginære møte med Frida for å reflektere over hennes kroppsvirkelighet. En tidlig invasjon i kropp av et potensielt dødelig virus uten tilgjengelig terapi preger henne synlig i fysisk forstand, og sikkert også mentalt, slik som jeg har fått høre av flere voksne som har overlevd måneder med livstrusel som poliobarn i femtiårene. Så trues hennes liv igjen. Hun blir invadert og penetrert i en blanding av drama og hjelp der alle tenkelige grenser overskrides. Et skadet ungt menneske blir skadet igjen, både i kropp – blant annet sterkest der hun var skadet fra før, og i integritet – hun er naken og spiddet i alles påsyn og overlatt til andres hender på sine mest intime kroppsdelar. Hennes innside er offentlig, hennes genitalier er flerret opp. Fra nå av er Frida grenseløs. Hun opereres en rekke ganger – hver operasjon er en invasjon i kropp, en symbolsk repetisjon som opprettholder en smerte og

stille oss noe som ikke er her akkurat nå, og vi kan se bort fra noe som er her. Men vi kan ikke se bort fra oss, fordi det er herfra vi ser. Ifølge den engelske teoretiker Michael Polanyi som har reflektert over kunnskapen vi mennesker har integrert i vår kropp og som vi *vet* på en taus måte, er vår kropp vårt *fra*, stedet hvorfra vi fornemmer, sanser, føler, tenker, erkjenner, vurderer, sammenligner og bedømmer (Polanyi 1969). Det som skjer oss, blir integrert i dette *fra*, dette vårt utgangspunkt, og vi er ute av stand til å komme bort ifra det. Vi kan ikke innta et nullpunkt, fordi vi er så å si «ladet» med kroppsliggjort viten og kunnen som er meningsbærende.

Dette tankefeltet er blitt videreutviklet av amerikaneren Drew Leder som understreker at vi vanligvis ikke er opptatt av vårt *fra*, men av et *til* (Leder 1990). Vi er ikke opptatt av kroppen nettopp fordi vi fornemmer den som vedvarende. Samtidig er den likevel fraværende i den forstand at vår oppmerksomhet ikke er rettet fra den til den, men fra den til *noe annet*. Dette kan illustreres som følger: Jeg sitter og er oppslukt av hendelsene i en roman jeg leser. Plutselig får jeg en ubehagsmelding fra min venstre fot som har sovnet. Meldingen er så sterk at jeg hentes ut av romanen og gjør noe for å redde foten som ikke får nok blod. Så snart jeg har ordnet opp, vender jeg oppmerksomheten igjen til boken. Ganske fort har jeg glemt igjen at jeg ser og tolker tegn på papir som former ord som er en fortelling. Jeg er i den igjen, hele min kropp er forsvunnet, til og med øynene hvorfra jeg ser og hendene som holder boken i kanten av mitt synsfelt. Denne forsvinning, som Leder kaller *disappearance* og som jeg kaller *tilbaketrekning*, er et annet fravær enn det som kjennetegner objekter som ikke er her. Fraværet er vel forenlig med vår kropps vedvarenhet. Dens ulike gra-

der øker, jo lengre inn i kroppen vi beveger oss tankelig. Vårt hjerte kan vi ikke se slik som våre hender, vi føler ikke dets slag slik som vi føler våre ledd når vi går. Men hvis vi plutselig kjenner våre egne hjerteslag uten å ha utført fysisk arbeid, rettes vår oppmerksomhet straks mot vårt indre brystrom. Vårt hjerte dykker frem av dypet og blir mer nærværende for oss enn resten av vår vedvarende kropp til det slår vanlig igjen eller vi har funnet en rimelig forklaring for den uvante fornemmelsen.

Den alltid tilstedeværende kroppen

Med Leders begrep som utgangspunkt, går jeg nå inn i en tankevei som handler om kroppens differensierte vedvarenhet. Jeg vil nærme meg en forståelse av hvordan forgangne smerter kan være nåtid. Hvis en del av meg en gang har vært meget smertefull, hvis mitt liv har følt seg truet av en skade i eller på min kropp, kan det da tenkes at dette skadestedet aldri mer vil tilhøre det av meg som forsvinner fullstendig som resten av den *recessive* (tilbaketrukne) kroppen min, som Leder kaller den? Kan det tenkes at et område i min kroppslige vedvarenhet skifter betydning slik at det ikke lenger er en del av den kroppen hvorfra jeg retter mine sanser ut, men en del til hvem jeg hele tiden vender oppmerksomhet? Kan det tenkes at alt som fornemmes i dette området alltid betyr noe annet enn fornemmelser alle andre steder? Kan dette området være i en tilstand av permanent nærvær som krever permanent oppmerksomhet og en permanent klarering av hvorvidt meldingen betyr fare? Kan det bli et permanent alarmsted? Kan et slikt kroppslig nærvær som absorberer det meste eller hele vår oppmerksomhet,

være essensen av kroniske smerter medisinen ikke kan bevise, godta, forstå og behandle?

Kan jeg spørre Frida Kahlo om hun kan tenke seg at hennes livslange smerte, forvoldt av en invasjon i kropp, muligens har blitt holdt i live i hjelpens navn? Kan det tenkes at hun bare har bedt om nye operasjoner fordi de leger som rådet henne ga henne grunn til å tro at smerten kunne fjernes ved nye invasjoner i hennes kropp? Kunne jeg håpe at hun ville støtte min antakelse om at hun tolket alt ubehag i sin skadede kropp som fare? Kunne hun følge meg i tanken om at hennes underliv var blitt et permanent alarmsted?

Frida Kahlos bilder viser, i en overtydelig grenseløshet, hemningsløst så å si, at hennes kropp fylte hele hennes bevissthet. Alle hennes uttrykk fokuserte på den. Den var hennes *fra* og hennes *til*, og dens skadede sanser og skadede sanselighet reaktiviserte hverandre uavlatelig fordi kroppslig smerte og seksuell lyst, intimitet og eksponering, det private og det offentlige ble samme arena. Kroppens smertefullhet var identisk med livets smertelighet. Hun ba alltid om mer smerte når hun ba om hjelp mot smerten, fordi medisinen misforsto hennes kroppsvirkelighet. Derfor føler også jeg det som kunsthistoriker Terhi Utriainen skriver i utstillingskatalogen: «Frida later til å stille seg selv til disposisjon» (Utriainen 1997). Det synes meg at hun ikke vernet seg fordi hun ikke lenger hadde grenser som kunne vernes. De ble aldri helet. Følgelig kunne ikke hun heles heller. Bildene hennes er tydelig tale. Der synes den destruktive kraft som bor i grensekrenkning.

Det som har gjort dypest inntrykk på meg under studiet av krenkede menneskers erfaringer, er en forbløffende logikk i forbindelseslinjene mellom krenkelse

og tilpasning, tilpasning og kropp, kropp og helseproblem. Denne logikken som også omfatter lang kroppslig lidelse av stor kompleksitet, er ikke av en art som kan leses av det ytre. Jeg er meg bevisst at en observatørposisjon, en avstandsposisjon ut fra kravet om objektivitet i den naturvitenskapelig baserte medisin, ikke gir adgang til denne logikken. Men sett ut fra den krenkedes perspektiv og i et livsforløp, trer den frem. Den er dessuten av en art som vitner om at rasjonaliteten slik som naturvitenskapene definerer den, er én av mange rasjonaliteter, og at det som avviker fra den ene, derfor ikke nødvendigvis er irrasjonelt. Men den åpenbarer sin rasjonalitet bare under én vesentlig forutsetning: at medisinsk forskning ikke bare gir det generelle og generaliserbare, men også det individuelle og partikulære status som noe som er verdt å utforske og verdt å vite. Kroppsliggjøringens logikk bor i enkeltmenneskenes opplevelsesverden.

Anne Luise Kirkengen
spesialist i allmennmedisin
forskningsstipendiat UiO
IASAM

Litteratur

- Asher, R. Munchausen's syndrome. I *Lancet* 1951;i:339-41.
- Bengtson, J. *Sammanflätningar. Husserls og Merleau-Pontys fenomenologi*. Daidalos, Göteborg 1988.
- Janoff-Bulman, R. og I.H. Frieze. A theoretical perspective for understanding reactions to victimization. I *J Soc Iss* 1983;39:1-17.
- Kirkengen, A.L. *Embodiment of sexual boundary violations in childhood. A phenomenological-hermeneutical study of the health impact of childhood sexual abuse*. Medisinsk avhandling ved Universitetet i Oslo 1997.
- Kirkengen, A.L. En levende forteller med en kroppslig fortelling. I *Tidsskrift for den Norske Lægeforening* 1993;113:2913-15.

- Kirkengen, A.L. Veronikas to liv. I *Kvinneforskning* 1996;20(1):50–63.
- Leder, D. *The absent body*. University of Chicago Press, Chicago 1990.
- Merleau-Ponty, M. *Phenomenology and perception*. Routledge, London 1989.
- Mishler, E.G. *Research interviewing. Context and narrative*. Harvard University Press, Cambridge, Mass 1986.
- Polanyi, M. *Knowing and being*. University of Chicago Press, Chicago 1969.
- Slyngstad, S. Forord. *Frida Kahlo*, Henie-Onstad Kunstsenter 30.8.–26.10.97; 3–4.
- Utriainen, T. Frida, alt vi vil ha. I *Frida Kahlo*, Henie-Onstad Kunstsenter 30.8.–26.10.97; 6–11.
- van der Kolk, B.A. og R. Fisler. Dissociation and the fragmentary nature of traumatic memories: overview and explanatory study. I *J Trauma Stress* 1995;8(4):505–25.
- van der Kolk, B.A. *The body keeps the score: memory and the evolving psychobiology of posttraumatic stress*. I *Harvard Rev Psychiatry* 1994;1:253–65.
- van der Kolk, B.A. og O. van der Hart. Pierre Janet and the breakdown of adaptation in psychological trauma. I *J Trauma Stress* 1988;1:273–90.

Joyce Mansours lyriske forfatterskap – forankring og fornyelse

Av Annlaug Bjørsnøs

De kvinnelige surrealistenes bidrag har vært et forsømt område i litteraturforskningen. Joyce Mansour anses som den fremste av etterkrigsgenerasjonens kvinnelige surrealistiske forfattere. I motsetning til sine mannlige kolleger lar hun den skapende og levende (kvinne)kroppen spille en sentral rolle i sine tekster. Kroppens plass i Mansours tekster er noe av bakgrunnen for at hun i dag kan løftes ut av plasseringen som en historisk kuriositet og leses som aktuell.

Joyce Mansour kom som et friskt pust inn i den franske surrealistbevegelsen med sin første diktsamling *Cris* i 1953, på et tidspunkt da bevegelsen sårt trengte unge krefter for å hevde seg i mylderet av tidens nye litterære strømninger. Året etter kom Mansour, 26 år gammel, flyttende med sin familie til Paris fra Egypt, der hun hadde tilbrakt de første årene av sitt liv, og ble boende i den franske ho-

vedstaden til hun døde i 1986. Mansour deltok i surrealistenes aktiviteter på alle områder. Hun publiserte prosatekster, et kort teaterstykke – og etter hvert mange diktsamlinger. Hennes samlede verker ble utgitt i 1991.¹ På norsk finnes Sissel Lie og Karin Gundersens oversettelse/gjendikting av et utvalg av hennes dikt.²

Mansours diktning tematiserer men-

neskets skjebne, det ulykkelige skisma ånd – kropp, følelser – fornuft. For å gjenskape helheten og bekjempe det fornuftsstyrte samfunn som undertrykker mennesket og legger lokk på våre evner til å nå høyere mål, må vi, sier surrealistene, aktivere våre ukjente, fortrenge eller fornektede krefter. Den totale frigjøring av mennesket krever en frigjøring av instinkter, begjær og fantasi. Surrealismens mål ligger altså utenfor litteraturen, men det estetiske område spiller likevel en avgjørende rolle. Det poetiske språket, fornyet ved hjelp av surrealistenes radikale teorier, skal være en utforsknings- og en erkjennelsesmetode, og slik bli et instrument for å nå det «virkelige liv». Mansour deler opprørstrangen og troen på det poetiske språkets uendelige muligheter. Surrealistenes fokusering på individets betingelser og enorme potensial, kombinert med deres vilje til å søke ny kunnskap ved å utforske menneskesinnet, fører samtidig til at diktningens hovedanliggende blir det eksistensielle prosjekt. Så også hos Mansour.

Selv om surrealistenes mest stormfulle og nyskapende periode er over når Mansour kommer med i miljøet, fortsetter de nyvunne innsiktene fra den avantgardistiske fortiden å sette sitt preg også på etterkrigsgenerasjonen. Det er ingen tvil om at Joyce Mansour er trygt forankret i surrealistisk estetikk, både tema og språkbruk gjenspeiler en holdning vi kjenner fra hennes mer berømte mannlige forfatterkolleger. Mansour identifiserer seg helt klart med bevegelsens grunnleggende ideer, og hennes forfatterskap kretser om kjente og kjære surrealistiske tema: Kjærlighet, frihet, revolusjon.³

Likevel er det lite tilfredsstillende å studere Mansours forfatterskap utelukkende som mer eller mindre fantasifulle

variasjoner over på forhånd gitte tema. Selv om de ytterst få litteraturkritikere som til nå har omtalt Mansour, av forståelige grunner har plassert hennes forfatterskap innenfor surrealismen, er det etter min oppfatning ingen tvil om Mansours særegenhet og originalitet, og at hun representerer en overskridelse og en nyorientering i forhold til sin surrealistiske forankring. Jeg vil i det følgende argumentere for denne påstanden ved å presentere noen av hennes sentrale poetiske tekster fra tre ulike synsvinkler: Først skal det dreie seg om hvordan kjønnsperspektivet kan bidra til å aktualisere nye betydninger i Mansours poesi. Derne vil jeg vise hvordan enkelte dominerende stemninger i Mansours diktning på mange måter harmonerer mer med andre og senere litterære strømninger enn den surrealistiske. Og til sist vil jeg framheve sider ved Mansours tematikk og metaforbruk som i enda større grad peker framover og gjør hennes diktning særlig aktuell i våre dager.

Kjærlighet og frihet: Et kvinneperspektiv

Selv om Mansours poetiske forfatterskap altså ikke representerer noe brudd i forhold til hovedområdene for surrealistisk estetisk utfoldelse, reflekterer likevel hennes tekster en annerledes holdning overfor de samme områder. Kan denne «annerledesheten» tilskrives det faktum at Mansour er en *kvinnelig* surrealist? Det er et faktum at den surrealistiske avantgarde var dominert av mannlige forfattere. Det ser ikke ut til at noen av kvinnene i kretsen rundt André Breton, surrealistenes karismatiske leder og Mansours nære

venn, hadde noen avgjørende innflytelse på utformingen av de surrealistiske teser og teorier. De kvinnene som deltok som aktivt utøvende kunstnere, ble aldri – om det var fortjent eller ei – annet enn en minoritet og levde i skyggen av sine mer berømte kolleger.⁴ Man kan kanskje forestille seg en viss frustrasjon fra disse kvinnenes side, særlig hvis man tar i betraktning de surrealistiske teorier, som på ingen måte lar kvinnen leve en skygetilværelse. Tvert imot representerer kvinnen lyset, og kan, ved sine spesielle egenskaper og sin særegne kraft, lede mannen mot den vidunderlige «surréalité», der drøm og virkelighet går opp i en høyere enhet.⁵ Det er ikke min hensikt å trekke konklusjoner når det gjelder det store og kompliserte spørsmål om *écriture féminine*, eller kvinnelig skrivemåte, som har vært et mye omdiskutert, til dels brennbart tema i fransk feministisk teori i de senere år. Jeg mener likevel det er vanskelig å stille seg likegyldig til kjønnsdimensjonen når vi, slik som i dette tilfellet, står overfor en kvinnelig forfatterstemme som i sin surrealistiske utforskning av det ukjente, bringer inn synsvinkler forankret i kvinnelig erfaring. Dette perspektivet vil danne utgangspunkt for noen av de problemstillingene jeg skal diskutere i det følgende.

Hos Mansour finnes ingenting av den idealisering og sublimering vi ofte kan møte hos de mannlige surrealistene når det er snakk om kjærlighetsforholdet mann/kvinne. Følgende dikt (*Rifter*, 333)⁶ viser Mansours illusjonsløse holdning:

Vi levde klebet til taket
Halvkvalt av hverdagslivets harske utdunstninger
Vi levde lenket fast til nattens dypeste dybder



Pierre Molinier. A. Joyce Mansour.

Huden utpint av lidenskapens rus
Vi kretset rundt søvnløshetens klarsynte pol
Forenet i angsten atskilt i ekstasen
Mens vi levde vår død i gravens trange hals

Diktet uttrykker den kvelende monotoni som fortærer det en gang lidenskapelig elskende paret. Hverdagslighetens repeterende rytme forsterker den knugende følelsen av liv som ikke gripes og leves, og som blir Mansours skrekvisjon av en lidenskapsløs tilværelse. «Forenet i angsten atskilt i ekstasen» snur opp-ned på vår alminnelig aksepterte logikk som hevder at den erotiske ekstase forener, mens individet står alene overfor den eksistensielle angst. Med denne formuleringen uttrykker Mansour den dype ensomhet og isolasjon som også, paradoksalt nok, karakteriserer den erotiske kjærligheten. Angsten for å fanges i dette

ensomme, følelsesløse vakuum uttrykkes hos Mansour ofte gjennom ord som gir assosiasjoner til det klebrige eller slime-te. Slik som når det slås fast i diktet «Rovens kjemi» fra *Gjør tegn til sjåføren* (542):

/.../ En kvinne foretrekker å dø i et
plutselig jordskjelv
Framfor å stagnere i
Den klebrige Familiens
Rovdyrhule /.../

Karakteristisk for den granskende, nærmest mistenksomme holding det kvinnelige lyriske jeg inntar i Mansours poesi er hennes forhold til *friheten*, hyllet og lovprist i sin grenseløshet av de mannlige surrealistene. Mansours direkte, rå uttrykksmåte river bort alle idealiserende abstraksjoner:

/.../Og denne sammensatte lukten av
frihet
Blanding av ammoniakk
Sirup
Og svette
(*Rovfugler*, 384)

Mansours kvinnelige lyriske subjekt uttrykker sin sterke frihetslengsel gjennom å sette navn på det som hindrer henne i å leve seg selv helt ut. I *Rovfugler* (381) knyttes bildet av frihetens begrensning til kvinners skjebne:

Fuglen må fylle sitt nebb med jord
Før den tar til vingene
Skitten som kleber til griseføttene
Må følge kvinnene inn i skyggen av deres
senger /.../

Det er frihetens grenser, omstendigheter og betingelser som opptar Mansour. I tråd med dette er det de relasjonelle as-

pektene som blir sentrale når Mansour utforsker kjærligheten mann/kvinne: Utforskningen av jegets eksistensielle betingelser er til syvende og sist ikke tenkelig uten at forholdet til den Andre problematiseres. På dette området representerer Mansour en klar forskjell til f.eks. Bretons og Aragons syn på utforskningen av jeget. Breton understreker at det er umulig å forstå den Andre: «Fantasien har all makt, unntatt den å kunne identifisere oss med en annen enn oss selv.»⁷ Aragon forfekter en tilsvarende holdning, og mener at den Andres erfaring ikke har noen verdi for jegets utforskningsprosjekt.

Mansour er mer i takt med eksistensialistiske og psykoanalytiske teorier som debatteres i 50-årenes franske intellektuelle miljø. Både J. Lacan og J.-P. Sartre viser, hver på sin måte og fra hvert sitt ståsted, hvordan forholdet til den Andre utgjør grunnbetingelsen for konstitueringen av subjektet. Begge bygger på Hegels teorier om vår bevissthetsstruktur, der Herre-Slave-allegorien blir modell for våre relasjoner til andre, og der jegets selvbebreftelse via den Andre er grunnet på aggresjon, mistillit og rivalitet.⁸

For Mansours kvinnelige subjekt blir altså hovedproblemstillingene: Hvordan bevare sin subjektposisjon i kjærlighetsmøtet, der de tette båndene aktualiserer den aggressive kampen mellom bevisstheter? Er det mulig å bevare sin frihet når begjæret samtidig gjør en avhengig av den Andre? Hvordan oppfylle ønsket om å «være ett» med den Andre, men samtidig unngå den farlige, identitetstruende nærheten?

I diktet «Glem meg» (*Skrik*, 310) kjemper det lyriske jeg mot en avhengighet som grenser til underkastelse, og en nærhet som er så tett at den truer med å

utslette subjektets identitet:

Glem meg

La mine innvoller puste inn den friske
luft av ditt fravær

La mine ben gå uten å lete etter din skyg-
ge

La mitt blikk bli visjon

La mitt liv få igjen pusten

Å Gud, glem meg så jeg kan huske

Diktets inderlige henvendelse til den Andre viser at subjektet definerer seg selv som «den Andres bilde av meg», den andres objekt. For å bli fri, for å kunne skape sitt eget bilde av seg selv, må subjektet unndra seg den Andres definisjon, og selv begynne å «huske»; puste, tenke, bevege seg – gi liv til sitt nye, etterlengtede frie jeg.

Alle bildene av sår, revner og nakenhet i Mansours lyriske univers forteller om smerten som uvilkårlig følger av å åpne seg for den Andre. Samtidig synes ikke nærhet mulig uten at man gir seg over og risikerer alt, og slik fanges subjektet i en uløselig konflikt der hennes eget begjær gjør henne utsatt og avhengig. Diktet «Jeg vil vise meg naken ...» (*Skrik*, 323) viser hvordan offerposisjonen i seg selv kan være kilde til nytelse gjennom begjærets masochistiske karakter:

Jeg vil vise meg naken for dine syngende
øyne.

Jeg vil du skal se meg skrikende av ny-
telse.

At kroppen min gir etter for den knugen-
de vekten

Og driver deg til skamløse handlinger.

At det glatte håret på mitt hode som jeg
byr deg

Henger seg fast i dine negler krumme av
raseri.

At du skal stå oppreist blind og troende
Og se ned på min ribbete kropp.

Men den uhemmete utfoldelsen, overgi-
velsen til den andres vold, medfører
uunngåelig angst for å miste seg selv:

Dine henders blinde manøvrer

På mine skjelvende bryster

De langsomme slikk med din lamme
tunge

I mine følsomme ører

All min skjønnhet som drukner i dine
pupilløse øyne

Døden i din mage som eter min hjerne

Alt dette gjør meg til en underlig frøken
(*Skrik*, 310)⁹

Her er det ikke lenger noen kommunika-
sjon, ingen sensuell forening, men en
dødbringende invasjon av subjektets
kropp. Kanskje er det likevel forbauselse
over sin egen kropps motsigelsesfylte
signaler, en uventet følsomhet overfor
denne blinde brutalitet, som får henne til
å karakterisere seg selv som «underlig»?

Bildet av dette avhengige, nesten un-
derdanige kvinnelige subjekt kontrasteres
av den sterke, autoritative og selvhev-
dende kraften som gjennomsyrrer
Mansours diktning. «Jeg skal ...», «Jeg
vil ...», «Jeg er ...» er åpningsformulerin-
ger i mange av hennes dikt. Som vi har
sett eksempler på allerede, kjennetegnes
hennes skrivemåte av ekstreme formule-
ringer, og uttrykker gjennom dette inten-
sitet og dristighet. Mange av hennes dikt
understreker nødvendigheten av å leve
uten stengsler og å fritt leve ut sitt be-
gjær. Slik som i den avsluttende strofen
av diktet «Pandemonium» (525):

/.../ Det er bedre å dø av kåthet
Enn å gi avkall på kjødets lyst
Revolusjonens vakre frukt

Det frie mennesket skal beseire døden.

Det kvinnelige subjekt hos Mansour utforsker sine instinkter og begjær, ubevisste og ikke vedkjente lyster. Den mansourske erotikk er intens, voldsom, ofte «pervertet», begjæret er grunnleggende aggressivt. Slik som i diktet «La meg elske deg» (*Skrik*, 309):

La meg elske deg
jeg elsker den fyldige smaken av ditt blod
jeg holder det lenge i min tannløse munn
ditt brennende blod som svir i strupen
jeg elsker svetten din
jeg elsker å kysse armhulene dine
når de sildrer av fryd
la meg elske deg
la meg slikke de lukkede øynene dine
la den spisse tungen min bore seg inn i
dem
og triumferende fylle øyenhulene dine
med spytt
la meg blinde deg
(G/L)

Lidenskapen blir i Mansours billedunivers til fysisk sult og tørst, det elskende subjektet smaker, slikker, drikker den Andres kropp. Det er lett å assosiere til rovdycet, som drikker offerets blod. Her presenteres den masochistiske underdanighetens motstykke: Den sadistiske nytelsen. Den slikkende, kjælende tungen skifter midt i diktet karakter, og blir til et ødeleggesesvåpen. Men «La meg elske deg» i første verselinje ser ut til å være betinget av den siste «la meg blinde deg» – den Andres blick representerer den alltid tilstedeværende trusselen fra det jeget aldri kan kontrollere.

Det lyriske subjekts mange forkledninger og transformasjoner kan også ses på som et uttrykk for frihetstrang og en kamp mot å la seg dominere. Sterkt kon-

trasterende roller og perspektiver prøves ut. Hun er nattdycet, rovfuglen og slangen – det dyrisk utemmede. Hun er forførerisk trollkvinne – en forkledning som tillater at hun lever ut sitt sterke erotiske begjær. Og trollkvinnen er uavhengig, hun er ikke underkastet mannen, tvert imot har hun makt over ham. Mansour spiller på gamle myter, blant annet de mange varianter av *la femme fatale* som ved sin magiske tiltrekningskraft drar mannen ned i fortapelsen.

Du kjenner ikke mitt nattansikt
øyne som hestenes ville av himmelrom
munnen gloret av ukjent blod
huden
fingrene som veiskilt perlende av lyst
skal føre dine vipper mot mine ører mine
skuldre
mot min kropps åpne sletter /.../
(*Rovfugler*, 376) (G/L)

Mansours utforskning av kjærligheten tar, som vi har sett, utgangspunkt i forholdet til den Andre og den sterke lengselen etter kommunikasjon. «Jeg vil ikke leve uten deg/rett og slett,» (*Hvit firkant*, «Barbariske regioner», 439) sier hun, og erkjenner med dette den Andres avgjørende rolle. Men det sterke begjæret etter å bli ett med den Andre kan ikke tilfredsstilles. Mansours mange bilder av subjektet som sluker eller slukes av den tette nærheten viser det umulige i et slikt prosjekt. Det kvinnelige subjektet synes fanget i en uløselig konflikt som forklarer hennes opprørske tilstand: Konflikten mellom begjæret og avhengigheten/tapet av kontroll – som samtidig er selve betingelsen for nytelsen.

Mansours diktning sier dermed noe om hvordan subjektet i det erotiske møtet synes å sette til side verdier vi ellers ser på som positive for vårt selvbylde og vår

identitet, slik som avgrensethet, uavhengighet og selvstendighet. Nytelsen ser ut til å avhenge av mekanismer som nettopp står i opposisjon til disse verdiene. Mansours holdninger er her beslektet med de tanker Georges Bataille hevder i sin bok *L'Erotisme*.¹⁰ Erotismen tilhører ifølge Bataille en annen sfære enn rasjonalitetens, og fungerer dermed etter andre mønstre. Erotismen er både overskudd av liv og, gjennom sammensmeltningen, lengsel etter utslettelse av livet: «Om erotikken er det mulig å si at den er en hyllest av livet like inn i døden», slik lyder *L'Erotisme*'s innledende setning. Gjennom Mansours billedspråk knyttes voldsomhet og død ofte til en positiv erotisk kontekst, og minner dermed om at døden og det erotiske er krefter som er i slekt med hverandre og på ingen måte i opposisjon:

/.../ Jeg vil sove med deg bryst mot bryst
Sammenbitt og svettende
Skinnende av tusen skjelvninger
Fortært av ekstasens vanvittige livløshet
Sønderslitt på din skygge
Maltraktert av din tunge
For å dø mellom råtnete kanintener
Lykkelig
(*Rifter*, 359)

I boken *Erotique du surréalisme*¹¹ understår Robert Benayoun et tilsvarende synspunkt, når han framhever tapet av kontroll som en garanti for overskridelsen av det viljestyrte og en hyllest til vanviddet og fortapelsen, i disse begrepene positive, «edle» forstand: Å gå til bunns for å nå det sublime. Mansours «løsning» på konflikten ser ut til å følge en slik logikk. Det finnes ingen andre muligheter enn å akseptere og gi seg hen og risikere alt.

Lest på denne måten gir Mansours

tekster rom for en positiv tolkning av den uunngåelige avhengigheten, som i kjærlighetsmøtet setter frihetstrangen på prøve. Det åpnes opp for en annerledes tilnærming til den Andre enn den som konfliktmodellens maktkamp representerer, en tilnærming der subjektets åpenhet og mottakelighet skaper rom for den Andre. Dette harmonerer med en underliggende positiv valorisering av begreper som vanligvis gir oss negative assosiasjoner: I mange av Mansours metaforiske konstellasjoner inngår passivitet, venting og stillstand i en positiv sammenheng, og formidler en slags «aktiv passivitet» (i motsetning til passivitet og disponibilitet som underordning slik vi er vant til å tenke i tråd med det moderne kvinnelige selvbildet), en intens forventningsfull konsentrasjon som øker spenningen, og også nytelsen: «Jeg venter, venter, venter/på din ankomst på ditt komme din nøkkel din munn dine lepper.»¹² Eller slik som i det uttrykksfulle bildet i diktet sitert ovenfor: «Fortært av ekstasens vanvittige livløshet». Mansour avslører med dette kjærlighetsforholdets ambivalens, og dermed sin frihets begrensning – men som altså ikke er udelte negativ.

En av Joyce Mansours store fortjenester er at hun åpent og direkte skildrer kvinnelig erotisk begjær og framhever styrken i kvinnelig seksualitet:

La mine bryster provosere deg
Jeg vil ha ditt raseri.
Jeg vil se det tetne til i ditt blikk
Dine kinn bli hvite og innhule.
Jeg vil ha dine skjelvninger.
At du eksploderer mellom mine lår
At mitt begjær blir bønnhørt på din
skamløse kropp
Grøderike jord.
(*Skrik*, 327)

Paradoksalt nok, dersom man skulle ønske å «kjønnsbestemme» Mansours skrivemåte, er det mye som taler for at ens første reaksjon ville være at denne selvheldende, aggressive, erotisk pågående stemmen tilhører det vår kultur først og fremst oppfatter som en mannlig uttryksmåte. Men nettopp ved diktenes oppvisning av kvinnelig «virilitet», kombinert med utforskningen av de relasjoner som utvikler seg i kjærlighetsmøtet, uttrykker Mansour sider av kvinneligheten som ikke ofte framheves. Mansours kvinnelige lyriske subjekt våger å leve ut sin seksuelle appetitt uten å miste sin kvinnelighet. Spenningen i Mansours poesi blir til nettopp gjennom kontrastene mellom avhengighet og frihet, voldssomme protestskrik og passivt ventende stillhet, sårbarhet og styrke. Men pessimismen på kvinnekjønnets vegne skinner tydelig igjennom, slik som her i «Roens kjemi» (*Gjør tegn til sjåføren*, 540):

/.../ Jeg gjemmer min smerte under et
hverdagskjørt
Fortært av den ilden som jeg ikke kan få
spredd
Raseriet lidelsen nytelsen og forbrytelsen
Alt begravd under masken av kvinnelig
sinnsro /.../

Mansours annerledeshet i forhold til sine mannlige surrealistiske kolleger er dermed i stor grad knyttet til tematiseringen av det kvinnelige, og der det dikteriske perspektivet eksplisitt er kvinnens.

I «Angstens gigantiske rom»¹³

Det er flere elementer i Mansours poesi som gjør det interessant å knytte hennes forfatterskap til andre litterære/kulturelle strømninger i etterkrigstiden. Slik som

fransk eksistensialistisk litteratur, som i en tradisjonell litterær form problematiserer frihetsbegrepet og forholdet til våre medmennesker. Eller det vi kaller nyromanens utforskning av bevisstheten gjennom et litterært «innenfra»-perspektiv. Og det absurde teater, som på samme måte som nyromanen bryter med publikums forventninger til genren, og som slik både gjennom form og innhold formidler tilværelsens meningsløshet og illusjonenes oppløsning. Mansours tekster gir uttrykk for ideer som leseren vil kjenne til blant annet fra disse litteraturretningene, og som alle kan sies å være preget av en mer negativ livsoppfatning enn den surrealistene i hovedsak stod for.¹⁴ Allerede i utgangspunktet må hun sies å tilhøre den delen av det surrealistiske litterære miljø som fokuserer mer på tilværelsens nattsider enn på de positive, livgivende krefter.

Mansours fascinasjon av nattbilder kan ses i sammenheng med denne sansen for eksistensens mørkesider. Når hun velger å utforske mørkets krefter, annonserer hun samtidig sin interesse for og dragning mot tema som framkaller negative assosiasjoner: Det tabubelagte, det ubehagelige, det uenevnelige, det ekle, smerten.

Samtidig er natten framfor alt angstens rom, og angstens fantasiverden ser ut til å være en besettelse for Mansour. *Jeg er naken/Og midnattstimens uendelige mørke/Forferder meg/.../Og døden synger/* (*Rifter*, 362). Natteymbolikken er tradisjonelt knyttet til avgrunnen, helvete, angsten for fortapelse. *Stille før dødens skygge blekner/Mitt nakne hjerte er i sengen/.../Hør nattens stillhet/Som stiger ned på sotete vinger.* Slik er det også i følgende dikt, som også er hentet fra *Rifter* (337):

Alene flakker jeg rundt i fortvilelsens
 mørke huler
 Alene smaker jeg på det urene kjøttet
 Alene dør jeg
 Alene overlever jeg
 Uten ører som kan høre brennofrenes
 skrik
 Min munn tømt for ord, stønner./.../

Diktet, som formidler jeg'ets fortvilelse og ensomhet foran undergangen, er sammensatt av velkjente angstframkallende bilder: Mørke, død, ondskap, skrik, smerte, ordløshet ... Selv forestillinger knyttet til den religiøse sfære, slik som urenheten, finner vi her som mange andre steder i Mansours diktning.¹⁵ Samtidig formidles undergangsvisjonen gjennom universets gradvise degenerering: Rommet snevres inn og mørkner, gradvis sviner alt som kjennetegner det levende mennesket – hørsel og språk, evne til medlevelse og kommunikasjon.

Angsten for død og tilintetgjørelse gjennomsyrrer Mansours diktning, og mange dikt har den som sitt hovedtema. Diktet «Rustningen» (*Rovfugler*, 371) er en apokalyptisk, angstfylt visjon av krigens grusomheter og jeg'ets maktesløshet foran trusselen om utslettelse.

Når krigen regner over dønning og strand
 skal jeg møte med mitt ansikt som våpen
 med tunge hulk over hodet
 legger jeg meg på magen
 mot vingen på et bombefly
 og venter
 de døde som stekes i sol og blod
 stilner ved min side
 sykesøstre med hansker av hud
 vasser i mildt og flytende liv /.../
 (G/L)

Gjennomgangstemaet i diktet framstilles

ved en særdeles effektiv kontrast – menneskets uendelige sårbarhet og fysiske underlegenhet overfor krigsmaskinen. Den aggressive holdningen vi kjenner fra andre dikt, er erstattet med oppgitt hjelpeløshet. Ettersom kroppen til syvende og sist er den aggressive fiendens mål, vil bildet av kroppen som forsvarsvåpen få det meningsløse i denne ulike kampen til å tre fram.

Mansour er fascinert av grenselandet liv/død. Diktene byr på mange til dels uhyggelige bilder som handler om forråttelse: *Vi lå på den sårede jorden/Våre lemmer en haug av blod og marg/Blandet seg i en infernalsk dans/... (Rifter, 357)*. Mansours lyriske jeg dukker ned i de mest frastøtende forestillinger om lidelse og død, nesten alle av konkret og kroppslig karakter. *Jeg skulle i natt hylle jorden/Og la marken nære seg av mitt kjøtt (Rovfugler, 386)*. Diktet som følger gir en idé om hvor langt Mansour driver denne besettende utforskning av den menneskelige organismes oppløsning:

En gamling og kjerringa hans gjemt under jorden
 Råtten hånd i råtten hånd, godt og varmt under skitten
 Snakker sammen gjennom forsvunne lepper forstår hverandre uten ord
 Lytter til den langsomme og dystre sangen av jord som spiser
 Spør hverandre i sine hjerter
 Om de skal dø noengang.
 (Skrik, 313)

Heldigvis for leseren er det ikke rent sjelden – slik som her – at Mansours svarte humor demper effekten av de påtrengende groteske bildene.

Angstens kroppslige forankring understrekes gjennom alle bildene på na-

kenhet. I mange metaforiske konstellasjoner inngår nakenheten sammen med bilder der subjektet eller subjektets rom skrumper inn og blir nesten borte, slik som i siste del av (det tredelte) «Positive følelser for John» (*Hvit firkant*, 405):

Jeg har lyst til å hulke
Vannfarver er enkle å vaske bort
Jeg er nå bare en naken kvinne
Ved enden
Av de grønne stråler som springer ut av
dine øyne
En naken kvinne malt av en ukjent hånd.

I «Den rosa hinnen» (*Rifter*, 360) fratas subjektet alt som beskytter, og utleveres til farene.

Den rosa hinnen
Som på tross av revnene
Skjuler min mulattsjel og dets rustne
drømmer
Vibrerer for din stemme reiser. /.../

Den vibrerende, allerede opprevne huden varslar om katastrofen, om det øyeblikket der den ømtålelige innpakningen som beskytter subjektet, ikke lenger holder.

Men kroppens rom kan være kvelende i seg selv, slik som i følgende dikt fra *Rifter* (340):

8-tallene tegner seg
Rundt brystene mine.
Eggene sprekker
Når jeg setter meg
Den hvite bomull gjennomtrukket av
blod
Som er min hemmelighet
Blomstrer og gråter
Blomstrer og dør
Mens skyggene gulner under trærne
Og årene drukner i natten.

8-tallet, to runde former som begrenser og stenger inne og som i likhet med sirkelen er et bilde på det stadig tilbakevendende. Kvinnen stenges inne i sine kroppslige kvaliteter, i en syklisk repetisjon, og i livsleden som denne repetisjonen er et uttrykk for. Samtidig tilbyr det syklisk tilbakevendende trygghet overfor en usikker verden og angsten for det ukjente. Det kvinnelige blir dermed framstilt både som trygt – og kvelende. Denne doble valoriseringen av det kvinnelige er gjennomgående hos Mansour. Kvinnens blomstrende/gråtende hemmelighet er et tveegget sverd: Den beskytter idet den gir tryggheten som en identitet representerer, men den er også et fengsel, som begrenser bevegelsesfriheten slik som alle identifiserende «merkelapper».

Det er en uhyggelig undertone i de mange dikt som formidler angsten overfor tiden som går, som uvegerlig drar oss mot intetheten: *Hånden din som ligger/Og slenger på lakenet som en fettflekk/Hånden din som ikke løfter seg mer/Alle disse tingene som er mistet rotet bort forferdelige/Slik som sønnen til mannen som skal dø ved daggry/Og som vet det* (*Rovfugler*, 379). «Og som vet det» – hele tiden understrekes dette smertefulle klarsynet, det håpløse i å forestille seg, å lyve for seg selv. Framtidsvisjonene er ikke nettopp lystelige – følgende dikt (Mansour 1977:11) er ett av mange der det lyriske subjekt dveler ved forestillingen om sin egen død.

/.../ Hvilken fallus vil ringe med døds-
klokkene

Den dagen jeg sover under et blylokk
Smeltet sammen med min redsel
Som en oliven på glass
Det blir kaldt, metallisk og stygt
Kvinnen helvete fødes i deres kropp

Og ender uten sminke
På likhuset

Igjen knyttes forbindelsen mellom det smertefulle og det kvinnelige – både ved mannekjønnets fravær («Hvilken fallus ...») og ved de tre siste verselinjenes brutale «sannhet».

I tillegg til å være hovedtema i mange dikt, framkommer angsten hos Mansour også som et internt refreng: Den manifesterer seg glimtvis, i korte passasjer – i en verselinje eller i et par innskutte sekvenser i dikt der hovedtemaet er et annet. Det er som om angsten aldri slipper taket, den er overskyggende – og overveiende kroppslig: *Den dempede bølgegang i mitt underliv stivner i vanvittig angst*, sies det i diktet «Arabisk sang» (*Røyfugler*, 373). Mansours forestillinger om lidelse og død har nesten alle en kroppslig og konkret dimensjon: *Smeltet sammen med min redsel/.../Utsondrer jeg døden som en forelsket klamhet/Omkranset angrepet av oktobervisjoner/Kryper jeg sammen i solen* (Mansour 1977:11).

Dersom vi skal sette navn på et mønster eller i det minste et gjennomgående element som mer enn noe annet artikulere angsten i Mansours imaginære univers, må det være denne følelsen av noe klebrig, kvelende eller paralyserende som trenger seg på og forviser subjektet til et innsnevret, nakent rom, der alt forringes og går mot oppløsning og intethet. Jeget trekker seg inn i sitt lille rom, men her er heller ingen redning. *Mørket stenger meg inne/Redd meg/Mine øyne åpne mot havhorisontenes tomme fortvilelse/Eksploderer i hodet mitt/Redd meg* (*Rifter*, 334). Sakte tømmes tilværelsen for innhold, kveles for liv, blir borte.

Det er likevel en slags opprørsk motkraft, en styrke som går som en rød tråd

gjennom Mansours diktning og danner kontrast til død og fortvilelse, og som framtrer som en egenskap som tilhører selve skriften: På samme måte som i forholdet til den Andre, er det ingen løsning for Mansour å skape distanse til det ukjente, uforståelige eller angstfylte. Hun føler seg tvunget til å utsette seg for smerten uten fluktmuligheter: *Hvordan kan man sove en time før den store natten/Den siste/Det evige skrikets uendelige enorme natt*, sier hun i *Stjerner og katastrofer* (495). Hennes konkretiserende, utilsørt skremmende dikt er heller en *konfrontasjon* med det vi instinktivt vil unngå. Kanskje fungerer skriften for henne som en slags djevleutdrivelse, der det konsentrerte poetiske uttrykk treffer som nåler, og stikker hull på de verkende byllene? Gjennom skriften gis det ujevne navn, og får karakter av noe synlig, konkret og håndgripelig. Motstanderen lokaliseres og gjøres så å si tilgjengelig ved det poetiske uttrykks billedgjøring, og slik kan angsten bli mulig å bearbeide for tanken.

Alt dette; den destruktive angsten, den underliggende illusjonsløsheten og framfor alt særegne mønstre i billedspråket som vi har sett eksempler på ovenfor, bidrar til å knytte Mansours diktning til andre og for oss historisk sett nærmere litterære rom enn surrealismens. Selv om både Mansour og de andre surrealistene uten tvil hører hjemme innenfor modernismen, er det likevel interessant å studere hvordan hennes forfatterskap helt tydelig er preget av en annen *tid*. Hun har delvis fjernet seg fra sin surrealistiske forankring og sitt nærmeste litterære miljø, og gjennom å utforske og sette ord på sin forestillingsverden, uttrykker hun sin egen samtids. Paradoksalt nok kan etiketten «surrealist» ha bidratt til at få

litteraturkritikere til nå har vært opptatt av hennes arbeide: Å bli identifisert med en avantgardebevegelse som blir betraktet som passé, er ikke akkurat noe som i utgangspunktet gjør en forfatter til et attraktivt studieobjekt og som appellerer til den vitenskapelig nysgjerrigheten.

I det følgende skal vi se hvordan Mansour ikke bare kan plasseres i en senere litteraturhistorisk kontekst enn den surrealistiske, men at sentrale elementer i hennes diktning gjør hennes forfatterskap særlig interessant i vår samtid.

Kroppen – utforsker og utforsket

Menneskets følelse av å være fremmedgjort overfor en fjern og kald verden er et karakteristisk tema for modernismens diktere, og hos Mansour uttrykkes denne fremmedfølelsen, som vi har sett, blant annet gjennom bilder av et univers som gradvis oppløses og blir til intet. En slags balanse gjenopprettes imidlertid i hennes diktning ved at det poetiske språket griper og navngir de skremmende visjonene. Kanskje er det mulig å se på kroppens sentrale posisjon i Mansours diktning som en utforskning av muligheten for å skrive fra et ikke-fremmedgjort, meningsfylt nivå? Det kan se ut som Mansour ved sin kroppslige tilnærming til tingene/verden vil redde menneskene fra total abstraksjon – som også er en form for fremmedgjøring. Hun hyller kroppen som utgangspunktet for det skapende: *Hvorfor rive ilden løs fra den uhåndgripelige himmelen/Når det er i meg den vokser fram og eksploderer* («Juni er her», i *Gjør tegn til sjåføren*, 535). I det følgende diktet er kvinnekroppen lyset og livets skaper, selve Moder Jord:

En kvinne skapte solen i seg

hendene hennes var et syn
jorden åpnet seg for de fruktbare føttene
innhyllt henne i appelsinpust
besvangret den opphøyde ro
(*Skrik*, 325) (G/L)

Her kombineres skjønnhet, kvinnelighet, fruktbarhet, varme og lys i et sjeldent uttrykk for det generøse og positive aspekt ved det kvinnelige.

Når jeg hevder at Mansours diktning bør være særlig aktuell i våre dager, er det nettopp *iscenesettelse av kroppen* jeg mener kan utgjøre den felles referanserammen. I 1990-årene fokuserer vår vestlige kultur som kjent til overmål på det individuelle og kroppslige, og drømmen om individuell vellykkethet og tilfredshet er i stor grad kroppsrelatert. Idrett, helse, seksualitet, kunst – kroppen er fokus for intens oppmerksomhet. I Mansours dikteriske univers står også kroppen i sentrum – både som scene for eksistensielle drama, som utforskningsobjekt og som privilegert metafor, og gjennom dette et instrument for erkjennelse.

I dagens litteraturvitenskap gjenfinner vi den samme fokuseringen på kroppen som et privilegert sted, noe som gjen-speiles i litteraturforskeres metaforbruk. Man snakker om den fragmenterte kroppen, den semiotiserte kroppen, den ny-tende kroppen, tekstens kropp, å skrive med kroppen osv. Interessen for kombinasjonen kvinne – kropp – skrift har vært særlig stor innenfor feministisk litteraturvitenskap, og har særlig kommet til uttrykk i diskusjonen rundt begrepet *écriture féminine*. Det er ikke tilfeldig at utviklingen mot en større interesse for det kroppslige faller sammen med utviklingen innenfor feministisk litteraturkritikk. Som Peter Brooks hevder:

«(...) in their efforts to recover the experience of women, often silenced by traditional histories, to rediscover the published and unpublished texts that voice that experience, and to reconceive the place of the feminine in Western culture, feminist scholars have directed our attention to bodily experience, including the stereotypes of the feminine perpetuated in much literature and art in a male-dominated tradition.»¹⁶

Kroppen er et møtested for det sosiale og det biologisk/individuelle – i kroppen lagres og bearbeides egne erfaringer, kulturens myter og normer. Det følgende diktet handler om makt, og om kvinnen som på tross av sin fysiske underlegenhet kjemper på sitt kjønns vegne:

Amasonen spiste sitt siste bryst
natten før den endelige kamp
hennes skallete hest pustet havluften inn
mens den stampet, raste og hylte av
skrekk
for gudene steg ned fra de lærdes fjell
de kom med mennene
og stridsvognene
(*Skrik*, 318) (G/L)

Amasonen¹⁷ symboliserer viriliteten hos Mansours kvinnelige lyriske subjekt, en annerledes, aggressiv kvinnelighet. Slik som i diktet «Rustningen» (se ovenfor) brukes kvinnekroppen som forsvarsvåpen, denne gang i kjønnskampen. Også her er kvinnen dømt til å tape; kulturen, vitenskapen og krigsmaskinene er på mannens side, og diktet er et opprørsk, men samtidig nedslående bilde av patriarkatets historiske seier.

Kroppen kan altså både være et bilde

på det livgivende, skapende – og i et noe mer pessimistisk perspektiv: et uttrykk for kvinnens underlegenhet. Men kroppen brukes hos Mansour ikke bare for å uttrykke «sannheter» utenfor seg selv. Hennes skrivemåte er karakterisert ved en konstant insistering på kroppen som fysisk nærvær, som scene for hat og elskov. Hennes vokabular er slående «fysisk»: kjønnsdeler, kroppsvæsker, lukter og smak – alt er beskrevet med en insisterende nærhet som noen ganger kan virke overveldende på leseren. Slik som den uhemmede råskap som springer ut av kjærlighetshat og fortvilelse i «Skyggen av min galskap» (*Gjør tegn til sjåføren*, 533):

Om jeg eter menneskekjøtt
om jeg flerrer opp øyenlokkene dine med
hendene
om jeg eter hjernen til min overvunne
fiende
om jeg legger ut rotter med råtne tenner i
mitt skjød
er det ikke for å hevne meg
min elv er uten hinder
min smie befolket av blinde smeder
brukte belgen for å se lidenskapen din
flamme /.../
(G/L)

Bare den internaliserte myten om fristerinnen, som vi aner i antydningen om at det kvinnelige subjekt selv blåste til lidenskapens ild, legger en demper på hennes destruktive hevngjerrighet overfor en elsker som har sviktet.

Men om mange av Mansours dikt gjennom sitt blodtørstige innhold gir et dystert bilde av kjønnskjærligheten, kan hennes talent for den knappe, oppramsende beskrivelse noen ganger slå ut som sterke bilder av ren, heftig sensualitet:

Mellom fingrene dine
 min munn
 mellom tennene dine
 mine øyne
 i magen min
 din ville rytme
 som flår kroppen min
 for råskap

(Skrik, 324) (G/L)

Kroppen er hos Mansour heller ikke bare scene for de drama som utspilles på hatets og lidenskapens område. Også fenomener av ikke-kroppslig, abstrakt karakter får gjennom det poetiske språket kroppens drakt. I følgende dikt fra *Skrik* (319) er det sjelen som kroppsliggjøres:

Jeg skal fiske opp din tomme sjel
 Fra kisten hvor din kropp mugner.
 Jeg skal holde din tomme sjel.
 Jeg skal rive løs dens flaksende vinger
 Dens koagulerte drømmer
 Og jeg skal sluke den.

Dødstabuets må vike overfor Mansours aggressive angrep, her framstår subjektet igjen som rovdyret som kaster seg over sitt bytte. Både den Andres sjel og drømmer gis en konkret og kroppslig dimensjon og blir slik tilgjengelig for det lyriske subjektets ville ødeleggelsestrang. Mansours versjon av frigjøringsprosjektet impliserer også «den svimlende nedstigning i oss selv» som Breton skriver om i *Manifestes du surréalisme*.¹⁸ Til denne nedstigning er det Mansour tar den kroppslige erfaring til hjelp. Kroppsmetaforene i følgende sentrale dikt kan ses som et uttrykk for Mansours dikteriske program:

Menneskenes laster

er mitt gebet
 deres sår mine søte kaker
 jeg elsker å tygge deres usle tanker
 for deres heslighet gjør meg skjønn.

(G/L)

Vi kan lese dette som et estetisk prosjekt som har mange likhetstrekk med det vi kjenner fra Baudelaire. Her framstilt ved det lyriske subjekt som tar opp i seg og fordøyer det onde, og omskaper det gjennom sin kunst til skjønnhet. Det er hos Mansour kroppen som tar imot og omskaper, den er slik sentrum for den skapende prosess som diktningen er. Som i det følgende diktet hentet fra *Cris* (324), der jegets ekstatiske utforskning av den Andres subjektivitet bare kan skje ved at hun bemektiger seg den Andres kropp.

Jeg åpnet hodet ditt
 For å lese tankene dine.
 Jeg knasket i meg øynene dine
 For å smake på ditt syn.
 Jeg drakk ditt blod
 For å bli kjent med ditt begjær
 Og jeg gjorde den skjelvende kroppen
 din
 Til min føde

Den intense trangen til å forstå, til å identifisere seg med den Andre som ligger til grunn for utforskningen, ender paradoksalt nok i tilintetgjørelse av den Andre. Å bli ett med den Andre er – nok en gang – ikke mulig uten at den ene blir slukt. Mansours fascinasjon av grensene mellom jeget og den Andre uttrykkes naturlig nok sterkest i de diktene som omhandler det erotiske møtet.

Mansours diktning tematiserer de nære forbindelser kropp–språk–subjekt. *Se jeg kler av meg/Komma for komma/Punktum*, sier hun som avslutning på diktet «Besvime etter lang atskillelse»

(*Hvit firkant*, 447). Språket kler deg naken, sårbarheten blir tydelig. Nesten uten unntak er alle uttrykk for erotisk følsomhet hos Mansour ikke-språklige, og er et tegn på den mistillit til språket som kommunikasjonsmiddel vi kjenner fra bl.a. de surrealistiske teorier. Skriket – eller tausheten – er mer uttrykksfulle enn ord mellom de elskende. I det følgende diktet beskrives følelsen av avmakt i forhold til elskerinnen som en gradvis fortæring av subjektets kropp, og henger nært sammen med at den verbale uttrykks- evnen forringes:

Du vil ha magen min som føde
 Du vil ha håret mitt for å bli mett
 Du vil ha lendene mine brystene mine
 mitt barberte hode
 Du vil at jeg skal dø langsomt langsomt
 Og at jeg døende skal mumle barneord

Kroppens sentrale posisjon i Mansours tekster, dens i videste forstand grenseløse uttrykksfullhet, bidrar etter mitt syn til å plassere hennes diktning nærmere vår samtid enn det man kan forestille seg ut fra hennes historiske tilknytning til surrealismen. Tekstenes «kroppsspråk» har derfor gode sjanser til å kommunisere med den moderne leser – som i høyere grad enn tidligere er åpen for en måte å erkjenne på som tar i bruk de private rom, den personlige/kroppslige erfaring.

Revitalisering og nyorientering

I boken *Subversive Intent*, som er en studie av avantgardetradisjonen der blant annet den franske surrealismen blir diskutert, hevder Susan Suleiman at én metode for analyse av kvinnelige surrealistes tekster kan være å ta utgangspunkt i

følgende påstand: «... it is not unlikely that their version of Surrealist practice included a component of response to, as well as adaption of, male Surrealist iconographies and mythologies – this being especially the case in the realm of sexuality.»¹⁹ I Mansours tilfelle er det aldri snakk om uttalte meningsforskjeller eller uoverensstemmelser med de mannlige kollegene, og ingenting tyder på at hun i forhold til surrealistisk praksis opplevde seg som eller oppførte seg som «annerledes» fordi hun var kvinne. Dette faktum gjør selvsagt ikke Suleimans påstand mindre relevant eller interessant. Likevel: I tillegg til de elementer av svar og kommentarer til mannlige surrealisters forestillingsverden som helt sikkert finnes i Mansours dikt, er det mest interessante i hennes diktning knyttet til områder der hun går ut over det som litteraturhistorien har definert som den litterære surrealismens domene.

Med andre ord: Mansour er mest spennende og kreativ når hun sprenger rammene for det vi er vant til å se på som surrealismens erkjennelsesmetoder og -områder. Når hun for eksempel tar kvinnen ned fra pidestallen som de mannlige surrealistene plasserte henne på og setter henne tilbake midt i det levende livet, utstyrt med en krevende seksualitet og et aktivt begjær. Mansours tekster får en ny og annerledes dimensjon gjennom tematiseringen av kjønnsforskjellen og det kvinnelige. Subjektets utstrekkelighet blir tydeligere, erkjennelsen av den Andres betydning for egen selvrealisering formidles klarere. Selve det surrealistiske diktersubjektets posisjon blir dermed annerledes med Mansour. Selv om det kvinnelige subjekt skaper avstand ved å plassere seg i opposisjon til mannen gjennom sine stadige løsrivelsesforsøk, er

samtidig nærheten til ham, de tette avhengighetsbåndene som knyttes, en forutsetning for å kunne utforske relasjonen og subjektets egne skjulte rom. Denne posisjonen gir utsikt til andre landskaper. På samme måte har vi sett hvordan Mansours kamp mot angst, tomhet og fremmedgjøring kan betraktes som en forskyvning av fokus for den dikteriske interesse, særlig i forhold til Bretons surrealisme. Der han framhever drømmen, fantasien og uendeligheten av muligheter blant annet gjennom formuleringen «L'existence est ailleurs» («Tilværelsen er et annet sted») som avslutter det første Manifestet, vil Mansours diktning nettopp forankre idealene i virkeligheten her og nå, og dermed feste seg ved *betingelsene* for forandring.

I forhold til sine mannlige surrealistkolleger, gir Mansour kjøtt og blod til abstrakte og idealistiske mål blant annet gjennom den sentrale rolle hun lar kroppen spille i sine tekster. Fra å være kilde til inspirasjon og grenseløs beundring, offer for mytologisering og tingliggjøring i mannlige surrealisters tekster og bilder, tar kvinnekroppen hos Mansour tilbake sin subjektstatus og blir skapende og levende på en måte som vitner om hennes kunstneriske selvstendighet og evne til nyorientering.

Mansours dikt er kraftige, hardtslående, voldsomme i sine virkemidler, de framkaller ikke umiddelbart det livsbejænde, impulsivt lekende vi er vant å assosiere med surrealistisk kunst. Selv om smakebitene fra Mansours poesi som her er presentert, er forsøkt gjort representative i størst mulig grad, er de selvsagt også valgt ut med henblikk på å understreke hovedpoengene. Det er derfor grunn til å nevne et annet element som ikke har kommet godt nok fram i denne

sammenheng, nemlig den mansourske galgenhumor, som virker befriende og forløsende når vi som lesere møter det vi kan oppfatte som vel dystre bilder av menneskets og særlig kvinnens skjebne.

Fra slutten av 1980-årene har vi i Frankrike sett en fornyet interesse for de kvinnelige surrealistler. Ettersom de tidligere nærmest har vært å betrakte som en kuriositet – en kvinnelig kopi av en mannlige original – er det rimelig å forstå at kritikere har tatt utgangspunkt i det de kjenner best, nemlig det faderlige litterære opphav. Man har vært for opptatt av kategoriseringen og tilhørigheten til noe kjent til å se det individuelle, det originale – man har villet se bidraget til surrealismen mer enn bidraget til litteraturen. Det er et berettiget håp om at tiden nå er inne til å vurdere de kvinnelige surrealistiske forfattere og kunstnere fra andre synsvinkler, og at deres arbeider med dette kan få den oppmerksomhet de fortjener som selvstendige kunstneriske uttrykk.

Annlaug Bjørnsnø
førsteamanuensis
Romansk institutt, NTNU

Noter

1. Joyce Mansour: *Prose et Poésie. Oeuvre complète*. Actes Sud, Hubert Nyssen Editeur, Paris 1991. Sidehenvisningene i parentes ved siterte dikt er til denne utgaven.
2. Karin Gundersen og Sissel Lie: *Joyce Mansour. Aldri fortelle sin drøm*. Gyldendal Norsk Forlag, Oslo 1996.
3. Vi må i denne sammenheng forstå begrepet revolusjon som opprør mot tradisjon, stivnede uttrykksformer, tabugrenser osv. Mansour deltok ikke i politisk revolusjonær aktivitet.
4. Sissel Lie: «Kvinner i surrealismen: 'rytter-sker, poeter og dronninger over verden'». I G. Bjørhovde, S. de Bouvrie og T. Steinfeld: *Gå*

- mot vinden*. Emilia Press A/S, Oslo 1993.
5. Xavière Gauthier: *Surréalisme et sexualité*. Gallimard, Paris 1979.
 6. Oversettelsene av Mansours dikt er i hovedsak mine egne. Der jeg har brukt Gundersen/Lies oversettelse, er dette markert med (G/L).
 7. Jacqueline Chénieux-Gendron: *Le Surréalisme*. Presses Universitaires de France, Paris 1984:156.
 8. Mansour deltok regelmessig på Lacans seminarer.
 9. Det dikteriske utsagnet «Alt dette gjør meg til en underlig frøken» har gjort Mansour til offer for en typisk surrealistisk kvinnemyte: Myten om Den gåtefulle kvinnen. Mansours motsetningsfylte liv gjorde sitt til å forsterke denne myten: Tilsynelatende levde hun et sorgløst liv på tilværelsens solside – og så presenterer hennes litterære verk oss for et univers fylt av perversiteter, død og grusomhet.
 10. Georges Bataille: *L'Erotisme*. Les Editions de Minuit, Paris 1957. Oversatt til norsk: «Erotismen», Pax Palimpsest, Oslo 1996.
 11. Robert Benayoun: *Erotique du Surréalisme*. Pauvert, B.I.E., Paris 1965.
 12. Dette diktet fra diktsamlingen *Gjør tegn til sjåføren* er ikke tatt med i Samlede verker, men er å finne i Joyce Mansour: *Faire signe au machiniste*. Le Soleil Noir, Paris 1977.
 13. I «Rustningen», se *Rovfugler*, 371.
 13. I «Rustningen», se *Rovfugler*, 371.
 14. Det kan nevnes at i 1983 spilte Joyce Mansour med E. Ionesco, A. Robbe-Grillet og N. Sarraute i et oppsetning av *Freshwater* av Virginia Woolf.
 15. Som kjent så surrealistene på religionens autoritet som et hinder for menneskets frie utfoldelse. Dette forhindrer ikke at den religiøse dimensjon så å si «sniker seg inn bakveien» i deres tekster, via de spor den har satt i vår kultur og vårt språk, i dets symbolikk og mytologi. Hos Mansour finner vi mange tekster der begreper som skyld og synd blandes med en ellers svært provoserende og «ukristelig» skrivemåte. Den kvinnelighet tekstene formidler, ligger fjernt fra det vi er vant til å assosiere med f.eks. kristendommens kvinnebilde, men de religiøse mytene representerer uansett en autoritet.
 16. Peter Brooks: *Body Work. Objects of desire in Modern Narrative*. Harvard University Press, 1993:xii.
 17. I gresk mytologi var amasonene krigerkvinner, som hadde skåret av seg et bryst for bedre å kunne spenne buen. De dannet et matriarkalsk samfunn som ville nedkjempe mannen.
 18. André Breton: *Manifestes du surréalisme*. Gallimard, Paris 1973:92.
 19. Susan Rubin Suleiman: *Subversive Intent*. Harvard University Press, USA/England 1990.

Identitet, køn og etik.

Refleksjoner over deres konstitutive sammenheng

Av Eva Skærbæk

Finnes det kvinnelige yrkesroller? Med utgangspunkt i egne refleksjoner rundt presteyrket og materiale fra vernepleieryrket tar forfatteren opp mange spørsmål rundt yrkesidentitet, kjønn, nærhet og etikk. Forståelsen av kroppen som kulturell tekst får en sentral plass i diskusjonene om erfaringer fra kvinners strev for å arbeide bedre annerledes.

«The business of living keeps no records concerning origins. All we can do is generate explanation, through language, that reveal the mechanism of bringing forth a world. By existing, we generate cognitive 'blind spots', that can be cleared only through generating new blind spots in another domain» (Maturana og Varela 1992:242).

Det er blevet tiltagende vigtigt allerede i indledningen af en artikel at positionere

sig selv. Det vil sige at berette hvilken kulturel, historisk og politisk position forfatteren til artiklen taler ud fra, men også at anføre farve, køn, seksuel tilhørighed etc. Altsammen for at give læseren en mulighed for at forstå forfatterens baggrund for generaliseringer og eventuelt partiskhed.¹

I denne sammenheng har jeg valgt at fortælle en historie, som på nogle væsentlige punkter positionerer forfatteren og samtidig danner optakten til en funde-

ring over hvordan identitet, køn og etik kommer til udtryk i vor yrkesudøvelse.

At være (kvindelig) præst

I begyndelsen på 90-tallet havde jeg nogle undervisningstimer på Pastoralseminariet i København (det tilsvarende det praktiske teologiske institut i Oslo). Efter undervisningen blev jeg passet op i gangen af de kvindelige deltagere. De spurgte om jeg ikke kunne tale om eller mere præcist dele mine yrkeserfaringer med dem. Sagen var at de om kort tid skulle ud og fungere som præster, men ikke synes de fik tilstrækkelig hjælp af de faste (mandlige) lærere. Jeg blev med andre ord spurgt om hjælp udelukkende fordi min krop er kønnet som kvinde og åbenbart også ser sådan ud når jeg har tøj på. Problemet var at de ved at henvende sig til mig i nogen grad købte katten i sækken.

Mit problem i begyndelsen på 70-tallet da jeg blev teologisk kandidat var ikke hvordan jeg skulle være *kvindelig* præst, men om og først derefter hvordan jeg skulle være præst. Mens de fleste andre på den tid havde baggrund i en præste- eller en højskolefamilie, kom jeg fra en håndværkerfamilie. Jeg vidste faktisk ikke hvad en præst lavede – jeg læste teologi af ganske andre grunde – og da teologien på det tidspunkt (ialfald i Århus) lagde vægt på at være en videnskabelig uddannelse, hvor det var tabu at tale om præst, kirke og forkyndelse lod det sig gøre at læse i syv år uden at finde ud af det.

De ovennævnte teologiske kandidater ville være *kvindelige præster* i den forstand at de erkendte at de var kvinder og skulle fungere som præster, og hvordan få det til? Ikke havde de nogen kvindelige modeller i lærerstanden, og ikke kunne vi, d.v.s. generationen før, være det

heller. De fleste af os havde fungeret som (mande) præster, om ikke i skind, så i sind. Ganske vist havde jeg været een af de første kvindelige præster, men jeg havde ikke været *kvindelig* præst.

Det at jeg var kvinde skulle tværtimod synes mindst muligt. Det stemte udmærket for mig. Min motivation var at blive udeerhvervende, i modsætning til min mor, der «gik» hjemme. Det betød at jeg måtte – og ville – arbejde som en mand, som min far, for måske derved *blive* som ham. Hvilket netop var hele ideen, for han var – i modsætning til min mor – symbolet på uafhængighed, myndighed, penge, viden etc.

Da jeg uomgængelig var og er kvinde, og undervejs i studiet havde anskaffet mig mand og barn, måtte jeg være ekstra påpasselig med at arbejde tilstrækkelig meget og ikke lade mit arbejde forstyrre af at jeg var mor og da slet ikke af at jeg var kvinde, ialfald ikke mere end en mand lod sig forstyrre af det at være far og mand. Det var efter min erfaring ikke meget.

Pointen er: det var ikke så meget køn jeg tænkte på som arbejdet. Det skulle passes og kom før alt andet, vel at mærke hvis jeg ville være andet og mere end kvinde. Kunne jeg ikke det, d.v.s. passe det lige så godt som en mand, og derved tænkte jeg på investering af tid og energi (om det blev lige så godt, kunne jeg netop ikke vurdere – desværre – for det gav en plagsom usikkerhed), måtte jeg opgive arbejdet og lade mig nøje med at være kvinde, d.v.s. afhængig. At jeg troede at det kunne lade sig gøre, gør mig til barn af min tid.

Men havde jeg alligevel været *kvindelig* præst, men uden at vide/ville/kunne erkende det selv? Samtalen med de tyve år yngre kolleger kunne tyde i den retning. Ved at rette deres spørgsmål til min praksis, min måde at være præst på, fik

de – og jeg – svar, som gjorde det tydeligt at sammenhængen var langt mere kompleks end jeg havde forestillet mig.²

Identitet og køn

Forbindelsen fra denne indledning til temaet for denne artikel er refleksioner i forbindelse med en analyse af et vejledningsforløb over et år 1995/96 med fem kvindelige verneplejere, som jeg senere i artiklen skal præsentere mere indgående. Vejledningen fandt sted i det første år efter uddannelsen, og alle fem kæmper naturligt nok med at finde sin yrkesidentitet som verneplejere. De taler *ikke* om en identitet som *kvindelige* verneplejere, men om en identitet som *verneplejere*.

Nu er det naturligvis ikke muligt at sammenligne min situation først på 70-tallet og de teologiske kandidater først på 90-tallet med disse verneplejeres ditto midt på 90-tallet. Der er i mange henseender forskel mellem yrket som præst og yrket som verneplejer, ikke mindst at det ene er eller rettere var et yrke domineret af mænd, hvorimod det andet er et yrke for begge køn, om muligt med en overvægt af kvinder, og der er forskel på tiden, kulturen, historien etc. etc. Og endelig er der forskel på kvinder. Men det fælles er at disse fem verneplejere, ganske som de teologiske kandidater og jeg, er kvinder, og fælles er at det er arbejdet og ikke kønnet de tænker over.

Jeg vil i denne artikel undersøge, hvilken betydning det at være kvinde har for den måde vi arbejder på og følgelig forstår, taler og optræder på.³ Med andre ord en forståelse af identitet, som den faktisk viser sig i en yrkesgruppes yrkesudfoldelse. Jeg skal underbygge at der her viser sig en forskel, som gør en forskel. Som det fremgår af min egen historie, og som jeg ser bekræftet i min analyse af de fem verneplejeres fortællinger,

fletter den personlige og den faglige identitetsopfattelse sig på et væsentlig punkt sammen: identitet konstitueres i kontekst, relation og interaktion med andre (Benhabib 1993, Diprose 1994, Holm 1993, Scheman 1997 m.fl.). Og det udvikler sig over tid; individet må aktivt i en stadig proces tilegne sig sin identitet (Giddens 1991:228). Det var først da jeg skulle fortælle mine yngre kolleger om *hvordan* jeg havde været præst, d.v.s. om metode, kontekst, relationer, interaktion, at det blev tydeligt at jeg ikke havde været mandlig præst. Det er ligeledes på verneplejernes beretninger (case-historier) jeg bygger min påstand om, at deres kvindelige køn har betydning for den måde de arbejder på. Det er dobbeltheden i materialet: mellem verneplejernes teoretiske refleksioner og deres historier, som gør dette muligt.⁴ Artiklen munder ud i spørgsmålet om denne forskel skal forsøges fjernet eller om den tværtimod bør udgøre et kritisk udgangspunkt for en anden forståelse og en anden praksis?

Kvinde som forskningsobjekt og -subjekt

Det basale spørgsmål er, *om* det kan lade sig gøre at fortolke den kvindelighed vi selv er del af, og i givet fald *hvordan* det kan gøres, og *hvorfor*? Lad os først se på hvorfor det er nødvendigt. Som indledningen antyder, er det vanskeligt at se sig selv. Og selv når man prøver på det, viser det sig at være besværligt hvilket Naomi Scheman tydeligt får frem i sin artikel «Queering the Center by Centering the Queer» (1997). En besværlighed som må overkommes, fordi den mest af alt rører ens egen privilegerede stilling som hvid og heteroseksuel:

«it ought to fall to those of us who occupy oppositions of relative safety and privilege to complicate our own locations to explore the costs of our comfort and to help imagine a world in which it would be safe to be non-, ambiguously or multiply gendered» (ibid, 133).

Det er med andre ord vigtigt at se forskellene, som køn gør, for måske engang at kunne komme ud over den og i retning af et samfund, som ikke er så optaget af køn. Et skridt på vejen mod det mål kunne være at nå dertil, at ordet kvinde ikke betyder andet og mere end sin definition «et menneske med bryster og revne». Først så vil ordet ikke forme vore liv som det gør i dag (Björk 1996:14).

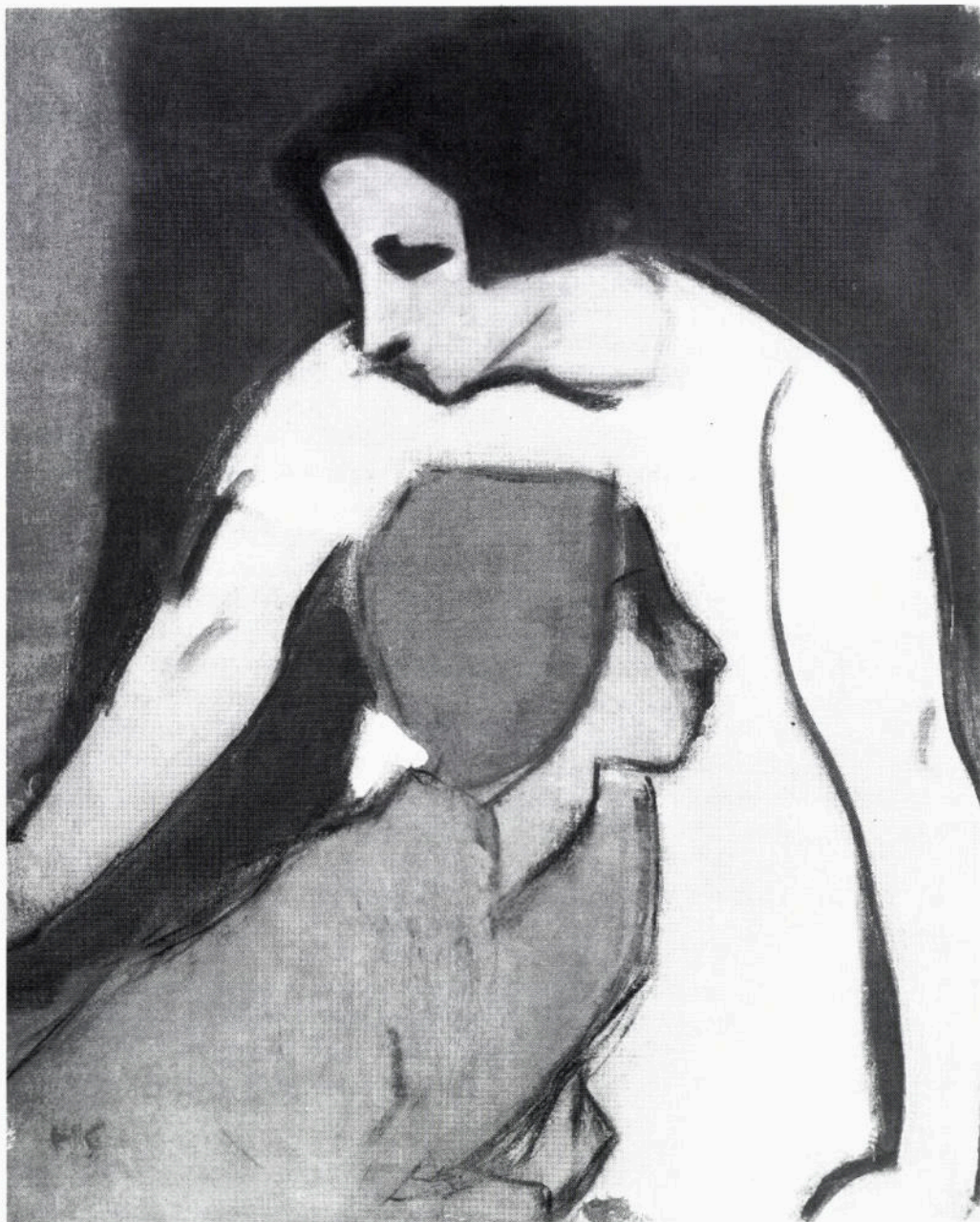
Mine informanter er kvinder. Men går det an at sige det uden at blive misforstået i essentialistisk retning? Det hævder litteraturforsker Drude von der Fehr: «For feminists, the word 'Woman' is necessary as a universal or type not because it belongs to ontology or can be used as a foundation in epistemology, or because we can use it ahistorically or crossculturally to connote common female properties, but because without such an abstraction (a category or type) we cannot understand the individual and the particular.» Ordet kvinde er med andre ord både en generel og en partikulær betegnelse. Selvom indholdet i karakteristikken af f.eks. termen «kvinde» er under stadig historisk og kulturel forandring, forbliver universelle termer nødvendige, fordi vi ikke kan tænke eller handle intentionelt uden dem. Basis for anvendelse af en sådan term er fællesskabet af karakteristiske tegn. Von der Fehr understreger at dette er et realistisk standpunkt, hvoraf ikke nødvendigvis følger «that the real resides in the parti-

cular thing» (begge citater von der Fehr 1995:57).

Når vi kommer til hvordan vi kan forstå det individuelle og dog generelle i kvindeligheden, præsenterer forsker og socialantropolog Jorun Solheim et forslag i artiklen «Kjønn, Språk og Selvreferanse» (1990). Hun hævder at vi kun kan blive vore egne subjekter såfremt vi kan blive vore egne objekter. Vi må med andre ord blive fremmede for vor egen kvindelighed for at kunne fortolke og forstå den. Det lader sig gøre, «fordi det finnes ingen «identisk» kulturel kvinnelighet – den er en abstraksjon, og vi representerer forskjellige versjoner av den. Dertil kommer at vi heller ikke er identiske med oss selv, vi representerer «motsetningsfulle identiteter» (ibid, 41). Det gør, at vi kan anvende hinanden og ikke mindst ulighederne i os som den anden og gøre det så at sige med et fremmed blik.

I lyset af en af de mest centrale problemstillinger i vejledningsmaterialet – balancen mellem nærhed og distance i omsorgsrelationen – skal jeg søge at underbygge, at nærhed og omsorg uden grænser synes at være knyttet til den kvindeligt kønnede identitet. Min analyse peger på at det at de er kønnet som kvinder har betydning for den måde de er, tænker og arbejder på, og at dette får konsekvenser for den konkrete omsorgssituation.

Den videre gang i artiklen vil derfor være: en kort præsentation først af vejledningsprojektet, dets indhold og analysemetode. Dernæst af den etiske for forståelse, som ligger bag såvel vejledning som den efterfølgende analyse. Det inkluderer en kort fremstilling af den etiske forståelse hos teologen og filosofen K.E. Løgstrup og hos filosofen Rosalyn Diprose, som jeg dernæst vil drøfte i forhold til analysen af problemet



Helene Schjerfbeck: Alarm, 1935.
(© Helene Schjerfbeck/BONO).

mellem nærhed og distance. Sluttelig vil jeg give et fyldigt resumé af socialantropologen Jorun Solheims forskning på dette område og lade den indgå i en samtale med verneplejernes historier. Afslutningsvis vil jeg drøfte teori og praksis i forhold til artiklens hovedtema: forholdet mellem etik, køn og identitet.

Vejledningsprojektet: Om balancen mellem nærhed og distance

Projektet gik over et år fra høsten 95 til høsten 96. Deltagerne var fem nyuddannede verneplejere. I deres afsluttende opgave havde de fordybet sig i forbindelsen mellem teori og praksis, ideologi og virkelighed. De fik arbejde indenfor fire forskellige områder i omsorgen. Baggrunden for vejledningsprojektet var at få et korrektiv til undervisningen i etik ved at undersøge, hvad der er på færde i den konkrete praksis/hverdag. Problemstillinger var:

1. *Hvad er eller opfatter de som etiske dilemmaer i hverdagen?*
2. *Er der i den etiske interaktion en kønsforskel, som gør en forskel for begge parter i relationen?*

Traditionelle praksiskundskaber er svære at forstå udenfor de praktikker hvori de erhverves og er svære at komme til verbalt indenfor dem. «Kulturelt accepterede termer döljer kvinnokulturella innerbörder. Det gäller att finna ord för term-lösa begrepp och att metaetisk klarlägga kvinnokulturella sådana» (Holm 1995: 240). Ifølge Ulla Holm må en feministisk metaetik følgelig være dobbeltreflektiv. Den må både beskrive praktikken og de moralforestillinger som her kommer til udtryk men også se at man hverken kan

blindt overtage traditioner eller blindt forkaste dem. «At klargöra praktiks-specifika begrepp och vad som kontextuellt avses med moralistiska ord är en första förutsättning för att bli medveten om ens verkliga moral, den som inte är föreställningar, utan hur traditionen 'skrivit in sig' i kropps-själen som sedvanor, dispositioner och handlingsimpulser» (ibid, 241).

Jeg har valgt vejledning som en måde at komme tæt på praksis. Materialet består af breve fra deltagerne i forbindelse med vejledningen, støttet af egne notater fra vejledningssamtalerne. Indholdet af materialet præsenterer så at sige mindst to forskellige lag, der som oftest er tæt omslyngede: dels selve beretningen (case), dels deres refleksioner over den. Når jeg siger mindst to lag, er det fordi der er afgørende at huske at beretningen ikke kan være dækkende, både fordi en del unddrager sig sproget og fordi noget hører hjemme i selve situationen, og endelig fordi det ikke er menneskeligt muligt at opfange og tilgodese alles perspektiver og oplevelser (Wackerhausen 1992 og Holm 1993).

Tilnærmelsen har været socio-(historisk-)kulturel, som den er præsenteret af James V. Wertsch i bogen *Voices of the Mind*, 1991. Betegnelsen dækker over et meget bredt felt af teorier med det fælles udgangspunkt at se og forstå mennesker, kultur og historie som altid indgående i og konstituerende sig i en gensidig sammenhæng og proces. «Whenever action is given analytic priority, human beings are viewed as coming in contact with and creating their surroundings as well as themselves through the action in which they engage». Analysen er inspireret af Wertschs opfordring til en analyse «(...) that cuts across, or better yet, ignores existing disciplinary lines» (Wertsch 1991:121). Mere metodisk har den dog

fulgt Giorgis fænomenologiske fremgangsmåde i den tillempede form som Kirsti Malterud præsenterer den, og hvis formål er «at udvikle kunnskap om informantens erfaringer og livsverden inden et bestemt felt (Malterud 1995:92 ff). Og endelig har den narrative erkendemåde at forstå på været en afgørende katalysator. Intentionen i denne er at finde vej ind i og analysere de meningssammenhænge mennesker forstår sig selv og hinanden indenfor, d.v.s. de meningssammenhænge de lever i og igennem. Ambitionen er ikke bare at vie navn til forskellige meningssammenhænge, men at udvikle en sproglig formidlet beskrivelse og analyse af dem (Søndergaard 1996).

Et af de gennemgående spørgsmål i alle fem analysanters historier og refleksioner viste sig at være balancen mellem nærhed og distance. I denne artikel vil jeg belyse forholdet mellem etik, køn og identitet ud fra dette dilemma. Det kommer til udtryk i to problemformuleringer, som vi skal forfølge nærmere: «Hvordan skabe gode relationer uden at det bliver for nært for den svageste i relationen?» og «Hvordan give omsorg som er nær og ægte uden at den bliver for privat og intim?»

Nærhed 1: «Hvordan skabe gode relationer uden at det bliver for nært for den svageste i relationen?»

Verneplejeren (senere refereret til som T), der formulerer sit problem således, mener at «nærhet skaper trygghet i en kaotisk hverdag». Selv er hun efterhånden kommet frem til «sin egen metode» at arbejde på, hvor nærhed er en væsentlig forudsætning. Den kræver intenst nærvær og opmærksomhed, og er sårbar og personafhængig. T er klar over at hendes metode er afhængig af hendes dagsform. Den bliver derfor påvirket når

hun ikke har det så godt privat, og den sikrer ikke klienten når hun er borte.

For at kunne opfange signaler fra den enkelte klient må man nødvendigvis være nær. Hun beskriver denne metode til forskel fra en mere regelstyret metode ved hjælp af et eksempel. En klient har meget modstand mod at gå på do. Alternativerne er enten at have faste do-tider eller at lade hende være og skifte ble hver sjette time. T's metode er så at sige en mellemting: nemlig nøje at se efter klientens signaler og så følge hende på do. Hensigten med denne metode er at do-turene så at sige skal komme på rette tid og dermed genoprette klientens værdighed, hvilket ingen af de andre alternativer har kunnet tilbyde. Det er imidlertid personalekrævende på mere end een måde.

I en bisætning i den lange beskrivelse af ovenstående eksempel kommer det frem, at måden at jobbe på, er forskellig. Når de «gods snakker» for at gøre do-turen knap så ond, er de kvinder. Når det ikke er nok, og der må fysisk tvang til, må de «skifte køn» (T's formulering) til mænd. «Kønsskiftet» ser ud til at skulle betyde at kvinders måde at arbejde på ikke kan tænkes at innebære misbrug af magt. Når magt i form af tvang skal til, må de derfor skifte køn. Tvang er med andre ord mandkøn. «Gods snak» betragtes derimod hverken som tvang eller misbrug af magt.

Nærheden er som sagt central hos denne verneplejer. Hun kalder det for «sin metode», men mener ikke at hun kan arbejde anderledes. For hende at se er det en fare, hvis man bliver bange for nærhed i omsorgsarbejdet. Men hun erkender, at relationen kan blive for tæt og giver udtryk for at «det private-det personlige-det professionelle har så lett for å flyte over i hverandre». Denne formuleringen af dilemmaet har baggrund i relationen til en konkret (aldersdement) klient, som hun har sunget og spillet for. Relationen

bliver efterhvert så tæt, at hun vælger at trække sig fra stellesituationen. Det er med andre ord ikke stellesituationen, der i udgangspunktet har gjort relationen for nær, men det at hun har sunget og spillet for ham. Først når relationen er blevet for nær – i al sin distance – må T trække sig fra stellesituationen, for nu er den blevet for intim.

Her ligger talrige spørgsmål knyttet til, hvorvidt klienten tolker det hele anderledes. Det hører ind under de begrænsninger som jeg tog ovenfor, men som ikke desto mindre er vigtige at huske på. Det er *hendes* opfattelse og beskrivelse af situationen jeg henholder mig til. Hun, hvis teori og metode har nærhed som væsentligste faktor, erkender at problemet er hvordan en god relation skabes uden at den bliver for nær for den svageste i relationen.

Betyder den underligt utydelige eller måske tvetydige formulering, at det er utydeligt for hende hvem der er den reelt svage i denne relation? Eller at de begge er det? At hun bliver fanget i sin nærhed og gjort til objekt, men først efter at hun har gjort ham til objekt for sin metode? Hun har med sin nærhed villet opnå en god relation, og det opnår hun, men prisen for nærheden er seksuelle toner, som får hende til at trække sig fra stellesituationen.

Eller antyder formuleringen at hun ved at det er hende der har magten og styringen, og kan trække sig når hun vil? Selvom denne historie går meget ind på hende, holder hun alligevel fast ved sin metode, fordi det er den eneste måde hun kan arbejde på.

Nærhed 2: «Hvordan gi omsorg som er nær og ekte uten at den blir for privat og intim?»

Denne formuleringen tilhører en anden

verneplejer (herefter refereret til som I). Problemet gjelder een beboer, der af og til reagerer meget aggressivt både verbalt og fysisk overfor en bestemt kollega. Vedkommendes egen forklaring er at «han føler seg så trygg på henne, og at det er derfor han lar alt gå ut over henne. Der er nok mye sant i det for han kan også gå løs på moren sin». Dog tror hun ikke at det kun har med et tæt forhold at gjøre, men at klienten går løs på kollegaen fordi hun har forsømt at sette grenser.

Hvordan undgår man at komme i en lignende situation/forhold, spørger denne verneplejer, der tydeligt tilkendegiver at hun ikke vil slås på, når hun er på arbejde. Hun jobber selv med samme klient og synes det er vanskelig «å vite hvor grensen skal gå mellom det å ha et godt tillitsforhold til ham og det å bli for privat, og det å kunne sette klare grenser. Blir forholdet altfor intimt har en jo også veldig vanskelig for å koble ut når en har fri».

Ovenstående fortælling viser at tryk- og et tæt forhold (til moderen) af denne informant tolkes som hørende sammen. Når kollegaen tager volden som udtryk for at klienten dermed viser at han har et godt og trygt forhold til hende, erklærer min referent sig enig. Alligevel vil hun ikke selv slås på når hun er på job. Det ser således ud til at I indrømmer, at grænsesættelse og moderlig tryk er uforenelige ting. Når I bestemmer sig for at kollegaens problemer har med grænsesættelse at gøre, er det en understregning af det samme. I vil ikke være «mor» på jobben.

Med det udgangspunkt kæmper hun med at finde balancen «mellom det å ha et godt tillitsforhold til han og det å bli for privat, og det å kunne sette klare grenser». Baggrunden for opdelingen i sætningen, som jeg længe ikke forstod, blev efterhånden tydelig ud fra konteks-

ten: et godt tillidsforhold og det at blive for privat hænger sammen, og her får grænserne ikke plads, og da det netop var grænserne der skulle sørge for at hun ikke kom i samme situation som sin kollega, ender hun i at efterspørge, hvordan man får til et nært og ægte forhold uden at det bliver for privat og intimt. Hun ender i at efterspørge, fordi det ikke lykkedes hende at få det til.

Habiliteringsteamet bliver indkaldt, og man enes om at sætte klare grænser for klienten, som alle skal overholde. Den forventede modstand fra klienten udebliver imidlertid. Er det muligt at klienten ikke protesterer fordi det er langt enklere at forholde sig til faste regler istedet for til utydelige og personafhængige forhandlinger i det rum, hvor grænser ikke hører hjemme og hvor nærheden dækker over at der *er* en magtkamp på gang hele tiden.

Er det med andre ord en fælles forståelse i forhold til nærhed-omsorg-moder-kvindelig-krop-ingen grænser, der skaber problemet? I så fald hører denne for-forståelse hjemme i det private område for eksempel mellem mor og søn, mor og datter etc. Når den overflyttes til det offentlige område, bliver den til en metode, til en måde at få til en god relation med den hensigt at få klienten til det han skal. Han protesterer over denne blanding af omsorg og krav (dette kønsklister – se nedenfor) ved at afreagere overfor den eneste i personalet som ikke anvender nærheden til forhandlinger, men som accepterer at den er tryghed til at afreagere uden straf. Hun opfører sig netop som en mor og får respons som mor. Da han får præsenteret klare retningslinier protesterer han ikke – af gode grunde: nærheden er ikke længere inficeret af utydelighed og forhandlinger. Det er langt enklere med faste regler, også for ham!

Nærhed – en kompleks størrelse

Ovenstående historier beretter om en forståelse hos disse to kvinder af en tæt sammenhæng mellem nærhed og omsorg, der kort kan sammenfattes til at lyde: jo mere nærhed, jo bedre omsorgssituation og -relation. Begrebet distance er udefineret som koldt, upersonligt og professionelt. Det er nærhed, som er vigtig men desværre problematisk.

Det synes oplagt at give sig i kast med at definere hvad nærhed er, hvor nært er *for* nært, og hvem bestemmer hvad som er nært/for nært, og for hvem er hvad *for* nært hvornår? Det gør verneplejerne mærkeligt nok ikke. Noget kunne tyde på, at det på det pågældende tidspunkt endnu ikke er gået op for dem, hvor kompleks en størrelse nærhed er. Dette er underligt, siden de netop argumenterer for nødvendigheden af nærhed ud fra en opfattelse af, at vi er så forskellige at vi må tæt på for at se hvad den består i. Det burde inkludere en forståelse af, at vi er meget forskellige, også med hensyn til hvad vi opfatter som nært, og hvad og hvornår noget eller nogen bliver/kommer for nært, og i hvilke sammenhænge og situationer det er eller bliver sådan. Når det ikke gør, tyder det på, at nærhed er et entydig begreb for dem, som ialfald i forbindelse med omsorg er et indiskutabelt gode. Og de kan således siges at gøre den kategoriale fejltagelse: at slutte fra at såsnart folk tilhører kategorien klienter, tilhører de den gruppe, som uanset hvem de iøvrigt er, ønsker *nær* omsorg (Knudsen 1996:25).

Etik som forudsætning og hermeneutisk spiral

Etik inddeler vi almindeligvis i to hoveddele: den principielle etik og den specielle etik. Spørgsmålet er hvor man skal

begynde. Begynder vi med at klarlægge grundlaget, kan vi glemme de konkrete problemer som melder sig i den specielle etik. Begynder vi med de konkrete problemer og udleder grundprincipperne herfra, kan vi glemme at vi aldrig begynder med blanke ark i etikken. «Har vi ingen etiske prinsipper eller forestillinger overhodet, vil vi ikke engang være i stand til å opdage at vi står overfor et etisk problem i en konkret situation. Ethvert arbeid med konkrete problemer forutsetter et større eller mindre arsenal av etiske prinsipper og ideer» (Christoffersen 1997:14).

Problemet er efter min mening, at den principielle etik traditionelt har været overordnet den specielle. Det vil føre for vidt at komme nærmere ind på det i denne sammenhæng. Denne ubalance i samtalen mellem teori og praksis er imidlertid årsagen til, at jeg har valgt at give analysen af vejledningsprojektet analytisk prioritet. Alligevel anser jeg det for nødvendigt at præsentere den for forståelse af etik og identitet, som jeg havde med mig, og som ligger til grund for analysearbejdet og mit projekt som helhed. Jeg er oplært af K.E. Løgstrups etik, først og fremmest som han forelæste om den på 70-tallet, og som den er publiceret i *Den etiske fordring* (1960) og *Kunst og Etik* (1962).

Løgstrup søger via en fænomenologisk indfaldsvinkel at undgå splittelsen mellem teori og praksis. Han er optaget af almenmenneskelige livserfaringer som grundlag for en etisk teori. Etikken bygger ikke på en objektiverende distance til det liv vi lever, men på den livserfaring der dannes gennem vort engagement og handling (Christoffersen 1997:94). Det bliver derfor vigtigt at se hvad Løgstrups etik kan bidrage med i en samtale om forholdet mellem etik, identitet og køn. For at læseren skal kunne følge såvel den

etiske forudsætning som hermeneutiske spiral vil jeg præsentere en kort version af Løgstrups tidlige etik.

Tilliden som det etiske livs grundfænomen

For Løgstrup ligger der i et hvilket som helst møde mellem mennesker en udtalt fordring. Den giver sig af tilliden og hører i elementær og omfattende forstand menneskelivet til. Denne tillid er ikke noget vi er herrer over, den «står ikke til os. Den er givet» (Løgstrup 1960:27). Livet er nu engang sådan at det ikke kan leves på anden måde. Mistilliden opstår som mangel på tillid, og er som Løgstrup udtrykker det «tillidens deficiente modus». Der skal særlige omstændigheder såsom krig, fare, fjendskab til for at vi skal møde en fremmed med mistillid.

Der er en udtalt fordring til os om at tage vare på det liv som tilliden lægger i vor hånd. Livet er ifølge Løgstrup skabt sådan, at det ikke kan leves på anden måde end i tillidsfuld udleverethed til hinanden. Derfor er vi med vor blotte holdning til hinanden med til at give hinandens verden dens skikkelse (ibid, 28).

Fordringen er tavs. Det hører fordringen til, at den enkelte selv med hvad han nu måtte have i behold af indsigt, fantasi og forståelse skal se at finde ud af hvad den går ud på. Da fordringen går ud fra at jeg bedre end den anden selv ved, hvad der er bedst for ham, kan den også være en eneste udfordring til mig at gå imod, hvad det andet menneske forventer og ønsker (ibid, 31). Den anden kan netop ikke sige noget om det, da det meget vel kan gå imod hans forventninger og ønsker (ibid, 32). Dog kan fordringen aldrig bestå i at overtage den andens eget ansvar (ibid, 39). Den andens liv skal varetages på den måde den anden er bedst tjent med (ibid, 68). Nærmere anvisninger på

det gives ikke. Den enkelte må selv finde ud af hvilke ord og gerninger den anden skal tjenes med fra situation til situation (ibid, 69).

Interdependens, selvstændighed og uafhængighed

Vi er hinandens liv og skæbne. Løgstrup distingverer imidlertid mellem to ting. Den ene er at vi er hinandens verden. Interdependensen er menneskelivets grundvilkår. Og den anden er at vi ikke dermed har den andens individualitet og vilje i vor hånd. Der er med andre ord en kontrast, som ligger i, at ethvert menneske er et selvstændigt og ansvarligt individ – og at vi uundgåelig og i vid udstrækning er henvist til hinanden, så vore indbyrdes forhold på det mest umiddelbare vis er magtforhold, hvad enten det nu er den andens stemning eller skæbne, der er i vor magt.

Fordringen udspringer af denne modsætning og tilsiger derfor i samme åndedrag dels at vi skal tage vare på den anden, dels at vi ikke skal overtage hans selvstændighed / tage hans ansvar fra ham. Grænsen er dog flydende. Især for børns vedkommende, men også for den voksne gælder det «at individualiteten og viljen kan angribes gennem angribe på stemninger og skæbne» (ibid, 37).

Dette at vores liv med hinanden består i at den ene er udleveret den anden betyder at vore indbyrdes forhold altid er et magtforhold. Det er ugørligt at slippe for at have magt over det andet menneske vi har med at gøre (ibid, 65). Det etiske livs grundfænomen er ikke den frit opfundne og spontante velgerning. Det ville forudsætte et liv i gensidig agtelse og uafhængighed. «Fordi der er magt i hvilket som helst forhold mellem mennesker, er vi altid på forhånd spærret inde – i den

afgørelse om vi vil bruge magten over den anden til hans eller til vores eget bedste» (ibid, 66).

Fordring og livsytringer

Den etiske fordring hænger nøje sammen med det Løgstrup benævner som livsytringerne: barmhjertighed, oprigtighed, tillid. De er elementære og definitive og bærer ethvert samvær. «Den suveræne livsytringer kommer os i forkøbet, vi gribes af den. Deri består spontaneiteten» (Løgstrup 1972:17). Spontaneiteten er ikke noget der kan være mere eller mindre af, den må være alt, hvis den suveræne livsytring skal bestå. «Nærværet bæres af umiddelbare livsytringer, der er så suveræne at de er stærkere end vor erfaring og dagdrøm» (ibid, 18).

Den fordring som udspringer af den suveræne livsytring er radikal. Radikaliteten består i at den mindste bagtanke er udelukket. Den er bl.a. formuleret i den gyldne regel: Alt hvad du vil, at andre skal gøre imod dig skal du gøre imod dem. Den forlanger med andre ord, at vi skal fantasere os til hvordan vi ville ønske at der blev handlet imod os, hvis vi var i den andens sted – for så aktuelt at handle imod den anden på den måde. Problemet er, at når radikaliteten flyttes fra den suveræne livsytring til fordring, forvanskes radikaliteten (ibid, 19).

Nærhed og etik

Denne for-forståelse af etik dannede den teoretiske baggrund for mig som vejleder og senere analytiker af vejledningsforløbet. Som nævnt er Løgstrups etik blevet en del af den måde jeg forstår på, og dermed allerede indbygget i den måde jeg gengiver problemstillingerne på. Men

undervejs er der mange veje frem og tilbage foranlediget af det materiale man står overfor. Stemmer som ikke uden videre lader sig bøje ind under en teori omend den er nok så integreret i forskeren. Derfor har jeg fremstillet Løgstrups etiske teori så nøje som muligt. Hensigten er at gøre det muligt at følge mig såvel i forudsætning, materiale/analyse, og deraf følgende hermeneutisk spiral.

Lad os se om vi udfra Løgstrups etik vil være i stand til at forstå verneplejernes for-forståelse af nærhed og deres dilemma i tilknytning til det. Som de skildrer det, kan de på den ene side ikke give afkald på nærheden, for den er nødvendig for at kunne *skabe* et tillidsfuldt forhold til klienten og for at opfange signaler fra den enkelte, så de kan *give* god omsorg. På den anden side kommer denne nærhed i den konkrete virkelighed til at opløse eller udelukke klient/professionel forholdet. Formuleringen viser, at de ser problemet som deres. Det er dem som skal henholdsvis *skabe* og *give*, og nærheden er midlet eller metoden. De efterlyser en balance der er god for begge parter, men som de (alene) skal sørge for.

Ifølge Løgstrup kræver fordringen at vi tager vare på den anden uden at vi overtager hans ansvar for sig selv. Da fordringen er tavs, må den tolkes, og for at gøre det må vi tæt på dette individuelle og unikke menneske. Uanset om den anden kan formulere sig, og det er det jo ikke alle som kan, så siger den etiske fordring at jeg bedre end den anden ved hvad der er bedst for ham, og at det kan betyde at jeg må gå imod hans/hendes egne udtalte eller udtalte ønsker. Det gør det desto mere vigtigt at vide og aflæse bedst muligt, ikke mindst i en professionel omsorgs-relation.

I situationen er det imidlertid ikke så enkelt som i teorien. Begge verneplejere

ender op i en nærhed, som forhindrer dem i at anvende den indsigt de fik eller ialfald havde til hensigt at få ved at være nær. Situationen og relationen bliver for tæt, og begge trækker sig ud, hver på sin måde. Den ene henter rehabiliteringsteamet ind, den anden fjerner sig fra stellesituationen. Deres problemformuleringer tyder på, at de godt ved at magten til at definere nærheden er deres. De trækker sig netop ud og handler, men denne magt hjælper dem ikke i selve situationen.

Hvad er det der gør at metoden, som udgår fra begrebet om nærhed, opløser sig når nærheden/nærværet bliver kontekstuel og situeret? Verneplejeren I kender udmærket problemet med denne klient, har analyseret det ganske godt igennem, og fastsat sine egne grænser. Alligevel kommer hun til at sidde fast. Også T, som kalder nærheden sin metode og den eneste måde hun kan jobbe på, kommer til at sidde fast.

Jeg mener at vi kan finde en forståelse af det ved at se nærmere på forskellen mellem de suveræne livsytringer og den etiske fordring. Radikaliteten, som kommer frem i de suveræne livsytringer forvanskes, når den holder flyttedag til den etiske fordring. Den etiske fordring er en erstatning for det som finder sted mellem mennesker spontant og suverænt, og er derfor gennemtænkt, planlagt etc. Når verneplejerne kommer for tæt på, fanges de ind af nærværet og de suveræne livsytringer. Det betyder at de suveræne livsytringer og faglig dygtighed/metode ialfald i nogen grad udelukker hverandre. For at komme videre må vi se nærmere på Løgstrups forståelse af magt. Der er ifølge Løgstrup altid magt på spil i forholdet mellem mennesker. Dog antyder han at der i mødet sker noget som vi ikke har magt over.

Nærværet som bæres af de suveræne livsytringer kan ikke planlægges eller

erstattes af nærhed. Når man forsøger det, går det galt. Eller godt, kunne man også sige, for det er så at sige livet selv der forsvarer sig. Når nærværet bæres af umiddelbare livsytringer, som er så suveræne at de er stærkere end alt andet, er det da en mulig forklaring på at I og T på trods af deres dygtighed så at sige låses fast i et *for* nært nærvær? Deres metode er på fejl plads. De har villet noget et sted, hvor viljen ikke hører hjemme. Men hvordan skal vi da forklare, at det ikke altid går sådan? At der er situationer og relationer, hvor dette ikke sker. En mulig tolkning er at de suveræne livsytringer må forstås ud fra og igennem den konkrete virkelighed som de indgår i og farves af. Og dermed de forskellige kroppe som indgår i relationen. Eller med andre ord: er de suveræne livsytringer farvet af køn? Det ser ialfald ud til at kvinder i det tætte nærvær ikke bliver opfattet som fagpersoner, men som kvinder hvadenten det er som *mor* (hos I) eller det er som *kæreste* (hos T). I så tilfælde er der magt på spil også her i nærværet. Forskellen er at vi ikke har magt over det.

Problemet er at en absolutisk forståelse⁵ let finder støtte i Løgstrups etik. Ganske vist skal jeg ikke tage den andens ansvar fra ham, men på den anden side skal jeg tage fordringen alvorlig. Når jeg bedre end den anden ved hvad han eller hun trænger, er det mit ansvar at sætte det i værk. Denne absolutisme fremmer anvendelse af magt, hvadenten det nu er godsnak eller tvang. Og dermed autoriserer den i sidste instans også verneplejers vurdering af, hvornår nært er *for* nært for hvem. Tolkningen er hendes, og hun kan med støtte i Løgstrups etik sige, at det også er hendes ansvar. Et ansvar som indebærer at den anden bliver mere et objekt end et subjekt. Løgstrups etik ser ud til at støtte modellen: subjekt – forstår – og – behandler – objekt.⁶

Omsorg, krop og Løgstrups etik

Som det forhåbentligvis er blevet tydeligt er Løgstrups etiske forståelse alligevel vigtig og relevant for omsorgsykerne. Det har fremfor nogen Kari Martinsen ihærdigt påpeget. Jeg er langt af vejen enig med hende. Dog tvang en speciel arbejdsopgave mig til at erkende begrænsningen af denne etik, og ledte mig hen til betydningen af forskel i køn og krop for etikken (se min artikel i *Milepælen* 2/1996). Såvidt jeg kan se er det springende punkt kropsligheden. Og dog skrev han en del om seksualitet, og om krop, og jeg begrænser mig her til det sidste: «Vi er ikke bare vort legem, som om det kun skulle være vort redskab, men vi er det. Jeg er ikke inden i mit legem, som om mit legem bare skulle være min persons periferi, men jeg er det. Alt hvad vort legem er, er vi, intet af det kan vi slippe for. Alt hvad vi har oplevet med vort legem, har vi oplevet med vor person og hele dens væsen» (Løgstrup 1972:142). Men Løgstrup kommer ikke ind på den forskel, som denne krop byder på. Han bliver i det fælles menneskelige, og det forhindrer ham i, som Drude von der Fehr er inde på, at forstå det partikulære og det individuelle, som den kønnede kropslighed betyder for vor person og hele væsen. Spørgsmålet er om det er Løgstrups etik, der er nær eller det er kvinder der er det og følgelig tolker hans etik ud fra det? I begge tilfælde betyder det at vi må se på om forskellige krop og køn gør en forskel, som gør en forskel – på magt, på nærhed, på omsorg, på relationer etc.

Etik og kønnet krop

Hvad Løgstrup ikke gør, gør derimod Rosalyn Diprose. Hendes mål i bogen *The bodies of women* (1994), er at udvikle en tilnærmelse til etik, som tager

forskel i køn og krop i betragtning. Især er hun optaget af at finde frem til, hvordan denne forskel bliver produceret og opretholdt. Først ved at finde frem til det, kan vi måske ændre de uretfærdigheder som den overvejende del af etikforståelsen fremmer.

Diprose grunder sin etikforståelse i selve ordet etik. Det stammer fra det græske ord *Ethos*, som betyder det sædvanlige sted og sædvane, skik. Min sædvanlige måde at leve på, *ethos* eller sæt af vaner bestemmer min karakter, det som er specielt mit. Disse sædvaner er konstitueret gennem gentagelse af de kropslige handlinger som igen er styret af den karakter jeg har. Udfra denne forståelse af *ethos* kan etik defineres som studiet af og praktiseringen af det som konstituerer ens karakter eller som det problematiske omkring konstitutionen af ens kropslige sted i verden.

Forskellen mellem denne måde at forstå etik på og den der bygger på universelle principper er imidlertid ikke kun et spørgsmål om etymologi. Forskellen består i «(...) whether we think our 'being' is composed primarily of mind or matter; and to whether we think we understand the relation between mind and matter; and to whether we think the world we inhabit is homogenous or fragmented» (ibid, 19). Bag disse spørgsmål er forståelsen af hvad «i verden» betyder afgørende. Den etik der bygger på universelle og rationelle principper antager, at vi er noget i os selv, og som sådan kommer vi til verden. En etik som derimod udgår fra det problematiske ved stedet, hævder at «(...) our 'being' and 'the world' are constituted by the relation 'in'...the understanding of ethics I am evoking recognise a constitutive relation between one's world (habitat) and one's embodied character (ethos)» (ibid, 19).

Det betyder endvidere at «to belong to and project out from an ethos is to take up a position in relation to others» (ibid, 18). Etik har dermed med position og relation at gøre, og følgelig også med identitet, med materialitet (min oversættelse af *embodiment*) og forskellighed.

To vigtige områder er ifølge Diprose ikke udforsket tilstrækkeligt i omsorgsetikken: «The first is that the self develops an embodied (and sexed) identity within and as an effect of a specific social context. The second claim is that ones identity is constituted in the context of and through relations with others» (ibid, 16).

Etik, køn og krop

Lad os se på hvilken tolkning Diproses teori tilbyder. Etik har for Diprose med position og relation at gøre og kan defineres som studiet af samt praktiseringen af det som konstituerer ens karakter. Etik skal ifølge Diprose forstås som den konstitutive relation mellem ens verden og ens konkrete karakter. Når der i denne konstitution er køn tilstede, fordi vi udgør en helhed (*embodied character*), vil dette indgå i såvel position som relation. Så længe vi tror, at vi kan fuldt ud forstå hinanden, og skal gøre det, vil vi have en kamp gående om hvis forståelse der er mest vigtigt. Magten som definitionsmagt er del af dette og tager farve bl.a. efter køn hos de involverede parter. Som vi har set ovenfor indgår nærhed og omsorg på afgørende vis i kvinders krop og det farver forståelse og relation, vel at mærke for begge parter.

Det hænger sammen med, at vores identitet konstitueres i relationen mellem os og verden, og os og de andre. Det er med andre ord en kompleks affære, som har pågået længe og fortsat pågår. Udfra Diproses teori bliver det mere tydeligt,

hvordan magten indgår i og farver den konstitutive og relationelle betydning af køn, identitet og etik. Som jeg tolker Diprose ind i denne sammenhæng må vi opgive troen på at vi kan forstå den anden fuldt ud. Det hænger sammen med, at vores identitet konstitueres i relationen mellem os og verden, og os og de andre. Måske kunne man med støtte hos Diprose sige at der ikke er tale om at subjektet sættes ud af kraft af de suveræne livsytringer, men at de interdependente subjekter har køn og krop, kontekst og historie i en fragmenteret verden.

Forskelle hos Løgstrup og Diprose

Selvom Diprose kan siges at fortsætte og udvide Løgstrups etik, er der ved nærmere eftersyn markante forskelle. Jeg skal her nøje mig med at påpege de for denne artikel relevante forskelle. Løgstrup påpeger interdependensen mellem mennesker og understreger, at vi har hinandens liv i vores hånd. Men vægten kommer alligevel til at ligge på den enes ansvar for at tolke den tavse fordring som den anden byder på. Selvom den ikke består i at overtage den andens ansvar for sig selv, kommer den andens ansvar for relationen, og sig selv, ikke tydeligt frem. Løgstrups mennesker er så at sige voksne og rationelle, når de træder ind i verden. De har evnen til at forstå og kan selv forstås af andre. De suveræne livsytringer kommer bag på dem, men får ikke rigtig nogen konstituerende betydning for dem. Og kønnet nævnes ikke.

Jeg vil derfor hævde, at Løgstrup ved at overse kønnet i sin etik kommer til at fremme en definitions- og magtkamp, som i omsorgsverdenen på den ene side ser ud til at falde ud til kvinders fordel, og hermed mener jeg at deres værdier og forståelse «vinder». På den anden side vender denne «sejr» sig imod dem: den

samme tætte sammenhæng mellem nærhed og omsorg som får dem til at «vinde», hindrer dem til at opfatte at nærhed (af andre, af det andet køn) kan opfattes som ladet med seksuelle toner. En opfattelse som gør at den som har den med / anvender den som metode bliver tolket ikke som en fagperson. Det samme sker for mænd, men de har sjældent nærheden som metode, og de kommer også sjældent så nær. Det er i høj grad knyttet til det at have/være i en kvindelig krop, som vi skal se nedenfor.

Det er Diproses fortjeneste at påpege den konstitutive sammenhæng mellem verden og vor karakter, og den kønnede krops (embodied and sexed identity) betydning for såvel den sociale som den personlige kontekst. Hun får til gengæld et problem med at finde en plads for subjektets egen mulighed for at påvirke og/eller ændre noget, når det fra begyndelsen konstitueres i sociale og personlige relationer. Og dog er hun åben for at der er ting på færde som vi ikke kan gøre rede for og derfor ikke indordne i et system.

Nærhedens tilknytning til kvinderollen

Spørgsmålet om nærhedens problem er dog ikke besvaret. Næste skridt af efterforskningen er at se på den historiske og kulturelle baggrund for nærhedens tilknytning til kvinderollen. Her byder Jorun Solheims forskning på spændende teorier. Jeg vil referere og kommentere i forhold til problemstillingen i håbet om at få en samtale til mellem teori og praksis. Solheims position står i skarp kontrast til den af Lacan inspirerede opfattelse af kvindeligheden som ekskluderet, et ingenting, en mangel i sproget og kulturen. Sidstnævnte forståelse støtter sig på

et postulat om fallos som den primære tegnbærer, som splitter den oprindelige enhed mellem barn og mor ved at lukke barnet ind og holde moderen ude fra den sproglig/symbolske verden.

Med støtte i D.W. Winnicott og Dorothy Dinnerstein mener Solheim, at kvindeligheden langt fra at være udenfor det symbolske tværtimod er det grundlæggende referencepunkt for meningsdannelse. Det hænger sammen med, at vor primære symbolske erfaringsverden er knyttet til, at den første anden, det første objekt for vores begær, er en kvinde. Det betyder, at kvinder som subjekter er fanget indenfor denne symbolske meningsstruktur med dens forbindelse til et ubevidst førsprogligt meningsunivers. Når kvinder bliver tavse som kulturelle subjekter er det ikke fordi de er ekskluderet, men fordi kvindeligheden snakker overalt (ibid, 41).

Identitet og det romantiske kønsparadigme

Jorun Solheim hævder, at enhver helhedstænkning i det moderne udspringer af romantikkens menneskebillede (1996). Romantikken er en identitets- og helhedstænkning som er baseret på en ny form for nærhedsideologi: nemlig personlig identitet. Når man ikke længere ved hvem man er, når identiteten ikke længere bestemmes af slægtstilhørighed etc., så opstår ideen om personlig identitet.

Solheims hypotese er, at først i den moderne kultur tildeles kvindeligheden rollen som selve inkarnationen af nærhedsprincippet. Det er først den «romantiske» kønsfiguration, der sætter moderen og moderligheden som selve grundfiguren i kvindeligheden. Forudsætningen for det moderne individ er familiens løsrivelse fra den patriarkalske slægtsorganisering.

Det symbolske tabu mod kvinden som et nødvendigt onde for slægtens videreførelse bliver ophævet. Den åbne kvindekrop er ikke længere smittebærende eller truende; den repræsenterer det nye familiale integrationsprincip, der omslutter det private. «Den kvindelige intimitet knyttes til et dannelsesideal, som på en gang skal omslutte mannen og sette ham fri, en motsetning som senere kommer til å danne et grunddilemma i den moderne kjønnsfigurasjon» (ibid, 12).

Hvor den førmoderne kvindelighed var spaltet i to modsatte ting: den hellige d.v.s. lukkede, og den urene d.v.s. åbne, giver den moderne intimisering af det kvindelige et ambivalent og dobbelt kvindebillede, hvor disse aspekter optræder samtidig. «Den omsluttende og nærende kvindelighed er også en 'grenseløs' og oppslukende kvindelighed. Den ideelle omslutning er *samtidig* kilden til opløsning af selvets grænser. Den moderne feminine 'nærhed' kan derfor sies å frigjøre sterke symbolske fantasier omkring det grenseoppløsende og selv-utslettende ved den intime forening» (ibid, 13).

Nærhed og kvindelig identitet

Ud fra Solheims analyse har nærheden via romantikkens menneskebillede en tæt forbindelse til en nærhedsideologi, som hun kobler sammen med ideen om den personlige identitet. Den kvindelige intimitet er blevet et historisk og kulturelt dannelsesideal. Først og fremmest i den private sfære, rettet mod mand og barn, men uden at Solheim direkte kommer ind på det ligger det lige for at tolke hende derhen at dette ideal følger med kvinden som nissen på lasset, når hun siden ansættes i den offentlige omsorg.

Dette hjælper os til at forstå, hvorfor disse verneplejere ikke nærmere over-

vejer hvad nærhed er, men går blot ud fra den som nødvendig for både det at skabe en god relation og for dette at give god omsorg. Det er simpelthen del af deres identitet, og dermed af deres helheds- og omsorgsideal. Derfor kan I analysere sin kollegas rolle overfor klienten som en morsrolle, og endda beslutte sig for ikke at ende i samme situation, med argumentet at hun ikke vil slås på når hun er på job. Med andre ord: det at være mor er at være uden grænser i sin omsorg, og dermed må man tåle at blive slået på. Grænser som imidlertid må kunne sættes, når man er på job. Alligevel ender I, trods analyse, refleksion og plan, op i en nærhed der misforstås som intimitet, og må trække sig ud af situationen og hente Habiliteringsteamet ind. Dannelse-idealet skulle både omslutte og sætte fri, d.v.s. både drage omsorg og opretholde den andens selvstændighed. Det er netop hvad I vil, men hvorfor lykkes det da ikke? Lad os følge Solheims teori lidt mere.

Kroppen som symbolsk univers

Solheim udfolder i artiklen *Den åbne kroppen* (1998) en teori om kroppen som symbolsk univers. Problemet er, at dette symbolfelt tilhører en skjult eller fortrængt diskurs i den moderne vestlige kultur. Symbolske fænomener betragtes ikke som egentlige realiteter, men mere som imaginære størrelser, hvormed vi på norsk og dansk mener indbildning. Det paradoksale er at vor vestlige kulturtradition har forvist enhver form for kropslig billedgøring fra fornuftens, sandhedens og videnskabens rige samtidig med at grundparadigmet er afhængig af en korrekt afbildning af virkeligheden. Kroppen har almindeligvis været forstået som et stykke natur, der ikke kunne formidle noget meningsfuldt virkelighedsniveau.

Men det imaginære er kroppens primære udtryksform. Kroppen er bærer af et symbolsk meningsunivers. De symbolske mønstre og kulturelle menings-sammenhænge skabes og opretholdes med udgangspunkt i kropslige erfaringer og forestillinger i mødet med verden og de andre. Og omvendt formes vore kropserfaringer og udtryk gennem allerede etablerede meningsstrukturer.

Kroppen som basis i erkendelsesstrukturen

Disse symbolske betydninger er noget som internaliseres og opleves meget fundamentale. Kroppen udgør en slags basis i vores erkendelsesstruktur «(...) den er landskapet hvor kulturens spor blir risset inn, og gjennom disse spor eller innskrevne betydningsstrukturer møter og opplever vi verden» (ibid, 2).

Kroppen kommer til at fungere som en tekst, og på den måde fungerer den som et generaliseret symbolunivers, som et sæt af betydningsmønstre som også kan genkendes og læses af andre. Hvert enkelt individs kropslige udtryksformer er i en vis forstand at betragte som private ytringer, personlige tekster, men bliver til kulturelle tekster og meningsstrukturer når de trækker på noget som ligner en fælles kode, med andre ord når de fremstår som meningsbærende tegn for andre (ibid, 4).

Det centrale hos Solheim er at påpege, at det symbolske i sidste instans har reference i det kropslige og det sanselige. Den moderne virkelighedsforståelse har ved at forstå det symbolske som en negation af det materielle mistet denne forbindelse mellem symbolske menings-sammenhænge og deres forankring i en kropslig og derfor materiel erfaringsstruktur.

Antropologiske studier af andre kultu-

rer er fulde af kropssymbolik og hvad tingene fortæller. Vores kultur er derimod baseret på fornægtelse af denne kropslige erfaringsverden, hvilket ikke betyder at den ikke findes, men at vi ikke har et sprog for den. «Det symbolske kropsspråket fungerer som en slags blind skrift, hvor de færreste av oss kjenner kodene for det vi uttrykker» (ibid, 8).

Oversat til vor sammenhæng betyder det, at verneplejernes kvindelige krop læses som tekster. Den ovenfor omtalte idealdannelse er internaliseret i kroppen, fordi den er basis i vor erkendelsesstruktur. Ganske vist udtrykker de sig som personlige tekster, men i det omfang de trækker på en fælles kode, eksempelvis nærhed og omsorg, udgør de kulturelle tekster og meningsstrukturer for andre. Når vores kulturelle/filosofiske forståelse afviser, at det symbolske har sin referenceramme i det kropslige og sanselige, er resultatet, at det symbolske kropssprog bliver som en blindskrift, hvor de fleste af os ikke kender de koder vi udtrykker.

Når verneplejerne har det dårligt med denne misforståelse i retning af intimitet, er det formentlig fordi de, uden at kunne sprogliggøre det, formidler at de bliver læst/opfattet som seksuelle objekter. Nærheden ligner til forveksling kvinders måde at forholde sig på i intimsfæren, hvor kvinder også ofte bliver/føler sig misforstået. Derfor må de trække sig. Og derfor går det på selvfølelsen løs. For hvad skal de gøre? Er der en anden måde at arbejde på?

Solheim har især koncentreret sig om kroppens egen grænseproblematik. Kvindekroppens relative mangel på grænser set i forhold til mænd antyder, at vi står overfor en kønsforskel af grundlæggende betydning for symbolsk meningsdannelse. «Kroppen er vårt primære medium for grenseopplevelse» (ibid, 9). Solheims hypotese er, at alle kulturer ialfald i en

vis grad sorterer det meningsløse (kaos) fra det afgrænsede (orden) med reference til køn og krop, men at vores kultur gør det på en sådan måde at det åbne og grænseløse sammenfalder med det kvindelige (ibid, 9).

Ifølge Solheim befinder vi os fortsat i det romantiske kønsparadigme. Den moderne nærheds grænseproblematik og vekslingen mellem sentimentalitet og vold er for Solheim uløselig knyttet til denne form for kønsmetafysik. Som ovenanført antager hun, at nærhedens kobling til kønnet stammer fra menneskets oprindelige oplevelse af nærhed og kropslig grænseproblematik i forhold til moderen. Solheims hypotese er følgende, at kvindeligheden i den moderne kultur tildeles rollen som selve inkarnationen af nærhedsprincippet (ibid, 6). Både nærhedens omslutning og dens besmittelse er så at sige repræsenteret ved det kvindelige. «Så længe nærhedsbegrebet i siste instans kleber ved det kvinnelige, sitter vi fast i et kjønnskulturelt klister som uopphørlig synes å reproducere en fundamentalisme hvor det kvinnelige veksler mellom hellighet og forurensning» (ibid, 15).

Som jeg tolker det tilbyder Solheim en spændende omend deprimerende forståelse af, hvorfor T og I kommer til at sidde fast. Kroppen er ikke bare en privat ytring, men del af en kulturel tekst og dermed symbolsk meningsbærende for andre. I T's og I's historier betyder det, at verneplejerne ikke alene har denne begrebsmæssige forståelse om nærhed og omsorg med sig, den bliver også repræsenteret ved deres kvindelige krop. Kroppen formidler det videre og bliver derved et meningsbærende tegn for andre. Splittelsen mellem deres teori om nærhed og deres praksis bliver mere forståelig.

Der er således mange tegn på, at Solheim har ret, når hun konkluderer med at

vi sidder fast i et kønskulturelt klister, så længe nærheden klæber sig til kvindeligheden. Så længe magtudøvelse ikke forbindes med mors-rollen, jævnfør I's tolkning, eller med kvindekønnet, jævnfør T's historie, så længe kan magtens udformning veksle mellem vold og sentimentalitet.⁷

Afsluttende bemærkninger

Det ser ud til at nærhedsprincippet er inkarneret i den kvindelige krop. Det er del af en kønsforskel, som betyder at det kvindelige i vor kultur sammenfalder med det åbne og grænseløse. Hvad vi ikke ser og forstår er, at denne kvindelige måde at arbejde på er flettet ind i en kulturel fundamentalisme, som binder os til et kvindebillede som madonna og/eller ludder med deraf følgende seksualisering. Måske er det derfor disse verneplejere, ganske som jeg femogtyve år tidligere, ikke taler om kvindelighed men lægger vægten på arbejdet. Vi vil anerkendes som arbejdskraft, som kompetance, og ikke som kvinder.

Alligevel vil jeg hævde at disse verneplejeres praksis tvinger os til at se kompleksiteten i nærhedsprincippet. Nærheden *er* ikke udelukkende noget negativt. Det er også en måde at aflæse den anden på, som formentlig er nødvendig, hvis vi i det hele taget skal snakke om omsorg for det individuelle menneske. Når de kalder nærheden for en metode, kan det tolkes som et forsøg på at finde en anden måde at jobbe på, som kombinerer hvem de er med hvordan de jobber. Ulla Holm efterlyser med rette et andet praxis-begreb som ikke uden videre kan overtages fra androcentrisk filosofi, men heller ikke ukritisk kan overtages fra kvinders traditionelle praksis. For som hun siger:

«Bevares kunnskaper, färdigheter och värdiga förhållningssätt sprungna ur traditioner? Frigörs de från uvärdiga förhållningssätt sprungna ur anpassning till förtryckande villkor?» (Holm 1993:298).

Med dette vil jeg understrege at det er lige så afgørende som det er at se «køns-klistret», lige så afgørende er det at se nærmere på hvordan kvinder kæmper hårdt og ofte nuanceret for at finde frem til nye måder at arbejde på, som de kan føle sig hjemme i og stå inde for. Spørgsmålet er om det at være kvinde udgør en forskel, som vi helst ikke vil kalde kvindelig fordi det associerer til lavere værdi, ringere arbejde, mindre respekt, dårligere løn etc. Er det ikke muligt at være kvinde og (lige så god) arbejdskraft? Kan kvinder ikke være etiske agenter? Har etikken såvel som arbejde og kultur et andet køn, som med Simone de Beauvoirs ord gør kvinden til den forskellige – og ringere – anden? Og som tilmed udvirker at en del af kvinders identitet netop er vanskeligheden ved at respektere den kvindelige måde at tænke, tale og arbejde på, som de selv er del af.

Som det er i dag, taler vi i undervisningen i omsorgsyrkerne paradoksalt om mennesker og om krop. Ganske det samme gør sig gældende på de teologiske institutioner. Min påstand er at vi – hvad enten vort yrke er præst, verneplejer, sygeplejer eller noget andet – gennem en kønsanalytisk tilnærmning kan lære at se og at acceptere forskelle som værdifulde, også andre forskelle som alder, handicap, kultur, race etc.

Eva Skærbæk
højskolelektor
Høgskolen i Østfold

Tak for Drude von der Fehr som har gennemlest og kommentert artikelen.

Litteratur

- Björk, Nina. *Under det rosa täcket*. Nørhaven, Danmark 1996.
- Benhabib, Seyla. «Jagets källor» i modern feministisk teori. I *Tanke Känsla Identitet*. Anamma, Göteborg 1993.
- Christoffersen, Svein Aage. *Handling Person Samfunn*. Tano Aschehoug, Oslo 1997.
- Diprose, Rosalyn. *The bodies of women. Ethics, embodiment and sexual difference*. Routledge, London 1994.
- Fehr, Drude von der. A Privileged Point Of View? I Skriftserie for avd. for allmen litt. 1995/II.
- Frisch, Max. *Dagbogsblade*. Hasselbalch, København 1969.
- Giddens, Anthony. *Modernity and Self-Identity*. Polity Press, Cambridge 1991.
- Grosz, Elizabeth. *Space, Time and Perversion*. Routledge, New York 1995.
- Hauge, Hans. K.E. *Løgstrup, En moderne profet*. Spektrum, København 1992.
- Heiminaa, Sara. The rhetoric of personal positions in womens studies. I *Feminism, Epistemology, and Ethics*. Dep. of Philosophy, University of Oslo 1996.
- Holm, Ulla. *Modrande och Praxis*. Daidalos, Göteborg 1993.
- Holm, Ulla. Behöver moralfilosofien feminister? I Linden og Mills (red.). *Feministisk bruksanvisning*. Norstedt, Stockholm 1995.
- Knudsen, Anne. *Her går det godt – send flere penge*. Gyldendal, Viborg 1996–97.
- Levinas, Emmanuel. *Totality and Infinity*. Duquesne University press, Pittsburg 1969.
- Lugones, Maria. Playfulness, «world»-Travelling, and Loving Perception, I *Hypatia* 1987/2.
- Løgstrup, K.E. *Kunst og Etik*. Gyldendal, København 1962.
- Løgstrup, K.E. *Den Etske Fordring*. Gyldendal, København 1969.
- Løgstrup, K.E. *Norm og Spontaneite*. Gyldendal, København 1972.
- Løgstrup, K.E. *Vidde og Prægnans*. Gyldendal, København 1976, 1995.
- Malterud, Kirsti. *Kvalitative metoder i medisinsk forskning*. Tano Aschehoug, Oslo 1996.
- Martinsen, Kari. *Fra Marx til Løgstrup*. Tano, Oslo 1993.
- Maturana, Humberto R. og Francisco Varela. *The Tree Of Knowledge*. Shambhala, Boston og London 1992.
- Schegan, Naomi. *Engenderings, Construction of Knowledge, Authority, and Privilege*. Routledge, New York 1993.
- Schegan, Naomi. *Non-Negotiable Demands*. Ikke publisert manus, 1997.
- Schegan, Naomi. Queering the Center by Centering the Queer: Reflexions on Transsexuals and Secular Jews. I Diana T. Meyers (red.). *Feminists Rethink the Self*. Boulder Colorado Westview Press 1997.
- Skærbæk, Eva. Seksualitet – et etisk dilemma i omsorgen. I *Milepælen*, 1996/2.
- Solbakk, Jan Helge. *Medisinen som Møtested og Markedsplass*, Oslo 1995.
- Solheim, Jorun. Kjønn, språk og selvreferanse. I *Nytt om Kvinneforskning*, 1990/2.
- Solheim, Jorun. Om å ta kroppen på ordet. I *Fokus*, 1991/2.
- Solheim, Jorun. *Den åpne kroppen, Kroppstanker*. Universitetsforlaget, Oslo 1998.
- Solheim, Jorun. Forskjell og identitet. Paper på seminar i Oslo 1996.
- Solheim, Jorun. *Sacrifice, Silence and the Open Body*. KULT skriftserie/81, Oslo 1997.
- Søndergaard, D.M. *Tegnet på kroppen*. Museum Tusculanum, København 1996.
- Wackerhausen, Steen. Teknologi, Kompetence og Vidensformer. I *Philosophia* 1992/4.
- Wertsch, James V. *Voices of the Mind*, Harvard University Press, Cambridge 1991.

Noter

1. Sara Heiminaa redegjør på udmærket vis for såvel fordele som ulemper ved denne posisjonering i «The rhetoric of personal positions in women's studies», 1995.
2. Se S.Wackerhausen: «Teknologi, Kompetence og Vidensformer», 1992, om det utvidede vidensbegreb: viden kan være enten *aktuel tavs viden* d.v.s. viden der kan ekspliceres, men som ikke er blevet det – eller *prinsipiell tavs viden*, der ikke kan ekspliceres, men lader sig indikere f.eks. ved metaforer etc. Relevant også henvisningen til en persons integrerede viden, d.v.s. en viden der undrager sig og er en del af fagudøverens personlighed (ibid, 102).
3. Ulla Holm har inspireret med sine diskussioner omkring det kloge i at beskæftige sig med normativ etik som feminist samt hendes bidrag til en metaetisk samtale. Se *Modrande och Praxis*, 1993:265–301.
4. Dorte Marie Søndergaard påpeger, at vi møder

det kropslige, det biologiske, naturen gennem vore diskurser og vore handlingssammenhænge. *Tegnet på kroppen*, 1996:42.

5. Jævnfør Jan Helge Solbakk, der i sin bog *Medisinen som Møtested og Markedsplads*, 1995, giver grundige belæg for sin påstand om at medicin og helsevæsen invaderer mere og mere af patientens personlig sfære og integritet i helhedens navn.
6. Det er årsagen til at filosofen Emmanuel Levinas sætter etik foran ontologi og definerer etik på en måde som skal undgå den magt, som tolkningen kommer til at udgøre: «We name this calling into question of my spontaneity by the presence of the Other ethics. The strange-

ness of the Other, his irreducibility to the I, to my thoughts and my possessions is precisely accomplished as a calling into question of my spontaneity, as ethics» (1969:43).

7. Anne Knudsens skriver i sin spændende debatbog, at der blandt sygeplejersker er en udbygget teoretisk diskussion om magt og gensidighed i omsorgsforhold *samtidig* med at metaforen mor-barn-forholdet optræder uantastet: «Ja, diskussionen går i reglen på hvordan sygeplejerskerne bliver *bedre* 'mødre'» (Knudsen 1996:73 med reference til Inger Aanderaa: *Patienten og sygeplejersken – et gensidigt påvirkningsforhold*, Gyldendal 1996).

PUBLIKASJONER

Bøker

Carol Lee Bacchi: *The Politics of affirmative action. Women, Equality & Category Politics*. Sage Publications, London.

Drude Dahlelrup: *Rødstrømperne. Den danske Rødstrømpebevægelses udvikling, nytænkning og gennemslag 1970-1985. Bind I*. Gyldendal, Danmark.

Britt-Mari Näsström: *Frøya. Den store gudinnen i Norden*.

Görel Cavalli-Björkman: *Svart madonna*. Pax Forlag AS, Oslo 1998.

May-Len Skilbrei: *Når sex er arbeid*. En sosiologisk analyse av prostitusjon på massasjeinstituttene.

Jorunn Veiteberg: *Den norske plakaten*. Pax forlag, 1998.

Tidsskrifter

Women's Studies International Forum. Vol. 21; No. 1, Jan.-Feb. 98, Elsevier Science Ltd., Oxford.

SIGNS. Journal of Women in Culture and Society. Vo. 23, No. 1, Winter 1998.

Aktuellt om kvinnoforskning. Nr. 1 Maj 1998.

CekvinaNyt 1/98. Center for Kvinde- og Kønsforskning, Århus.

KVINDER, KØN & FORSKNING. 1/98: *Køn i cyberspace*. Forlaget KVINFO.

Kvinnovett. Kvinnovetenskapligt forum informerar. Nr. 1/1998.

BANG. Nr. 1/1998. *Politik*. Föreningen Forum bang.

Naistutkimus. 1/1998. Terminaattori isänä. Maskuliini Kotitöissä. Mies Huutaa. Julkaisija Soumen Naistutkimuksen Seura.

Materialisten. 1-98, 26. årg.
Homoseksualitet i Afrika. Språk i annerledesland. Krigstaperbarn. Innvandrerbarn. Tidsskrift for forskning, fagkritikk og teoretisk debatt.

Artikler, hovedoppgaver, oversikter, prosjektnotater og rapporter

New Feminist Research Nouvelles resherches féministes. RFR/DRF. Resources for feminist research/documentation sur la recherche féministe. Vol. 26, Nos. 1 + 2. Spring/Summer 1998.

WISE Women's News. Vol. 8, No. 1, 1998. Special issue. Feminist Europa. Review of Books.

Gulbrandsen, Magnus, Liv Langfeldt:

Hva er forskningskvalitet? En intervjustudie blant norske forskere. NIFU.

Nina H. Laeskogen: *Tekst og fødsel. Melankoli og mangfold i Cecilie Løveids Balansedame..* Senter for kvinneforskning, NTNU, Skriftserie 1/98.

Mannsforskning 1/1998. Nyhetsbrev og faglig forum for Nettverk for forskning om menn. Oslo, 1998.

Merete Lie: *Computer Dialogues Technology, Gender and Change.* Senter for kvinneforskning, NTNU, Skriftserie 2/98.

Studium i kvinne- og kjønnsforskning. Innstilling fra et utvalg som har vurdert nytt studium basert på tverrfaglig kvinne- og kjønnsforskning. Febr. 1998. Universitetet i Oslo.

Senter for kvinneforskning, NTNU: *Årsmelding 1997.*

Senter for kvinneforskning, Universitetet i Oslo: *Årsrapport 1997.* Arbeidsnotat 1/98.

EGNE PUBLIKASJONER

Arbeidsnotater

Arbeidsnotat nr. 1/91:

Veiet og funnet for lett – og for tung.
Kjønn og vitenskapelig bedømmelse.
Rapport fra et seminar

Arbeidsnotat nr. 3/91:

Kvinner, miljø og utvikling. Rapport fra
en nordisk forskerkonferanse.

Arbeidsnotat nr. 4/91:

Femte nordiske seminar i medisinsk
kvinneforskning. Rapport fra et seminar.

Arbeidsnotat nr. 2/93:

Sånn, ja!
Rapport fra en konferanse om
matematikk-didaktikk og kvinner i
matematiske fag.

Arbeidsnotat nr. 3/93:

Viten – Vilje – Vilkår.
Rapport fra en forskningspolitisk
konferanse om kvinneforskning.

Arbeidsnotat nr. 1/94:

Backlash i Norge? Rapport
fra en konferanse om kvinner
i 90-åra.

Arbeidsnotat nr. 1/96:

Profesjonalisering av veiledning: Et
virkemiddel for likestilling i
kunnskapsutviklingen. Rapport fra et
seminar.

Arbeidsnotat nr. 2/96:

Kjønn i media. Rapport fra en konferanse
om utviklingen i mediene i et
kjønnsperspektiv.

Øvrige numre er utgått!

Annet

Elisabeth Fürst: Kvinner i Akademia –
inntrengere i en mannskultur?
Oslo 1988.

Tamar Bermann, Harriet Holter, Bjørg
Aase Sørensen, Gro Hanne Aas:
På kvinners vis – med kvinners råd. Nye

perspektiver på forskningspolitikken.
Oslo 1988.

Enslige svaler i norsk forskning?

Kvinner i medisinsk, natur-
vitenskapelig og teknologisk forskning i
universitets- og høgskolesektoren 1974–
1987.

NAVF, NTNf, Oslo 1990.

Informasjons- og dokumentasjonstjeneste
om og for norsk kvinneforskning.

Utredning gjennomført av Mie Berg
Simonsen. Sekretariatet for
kvinneforskning og Senter for
kvinneforskning, UiO. Oslo 1994.



BIDRAGSYTERE

Agnes Andenæs, forsker, NOVA, Munthesgt. 29, 0260 Oslo. Tlf.: 22 54 12 00. Faks: 22 54 12 01

Annlaug Bjørnsnøs, førsteamanuensis, Romansk institutt, NTNU, 7055 Dragvoll. Tlf.: 73 59 65 14. Faks: 73 59 65 19.

Margit Hermundsgård, stud. philol., Institutt for anvendt språkvitenskap, NTNU, 7055 Dragvoll. Tlf: 73 50 73 63 (privat). Faks: 73 59 81 50.

Anne Luise Kirkengen, spesialist i allmenn-medisin, Behrensgt. 8, 0257 Oslo.

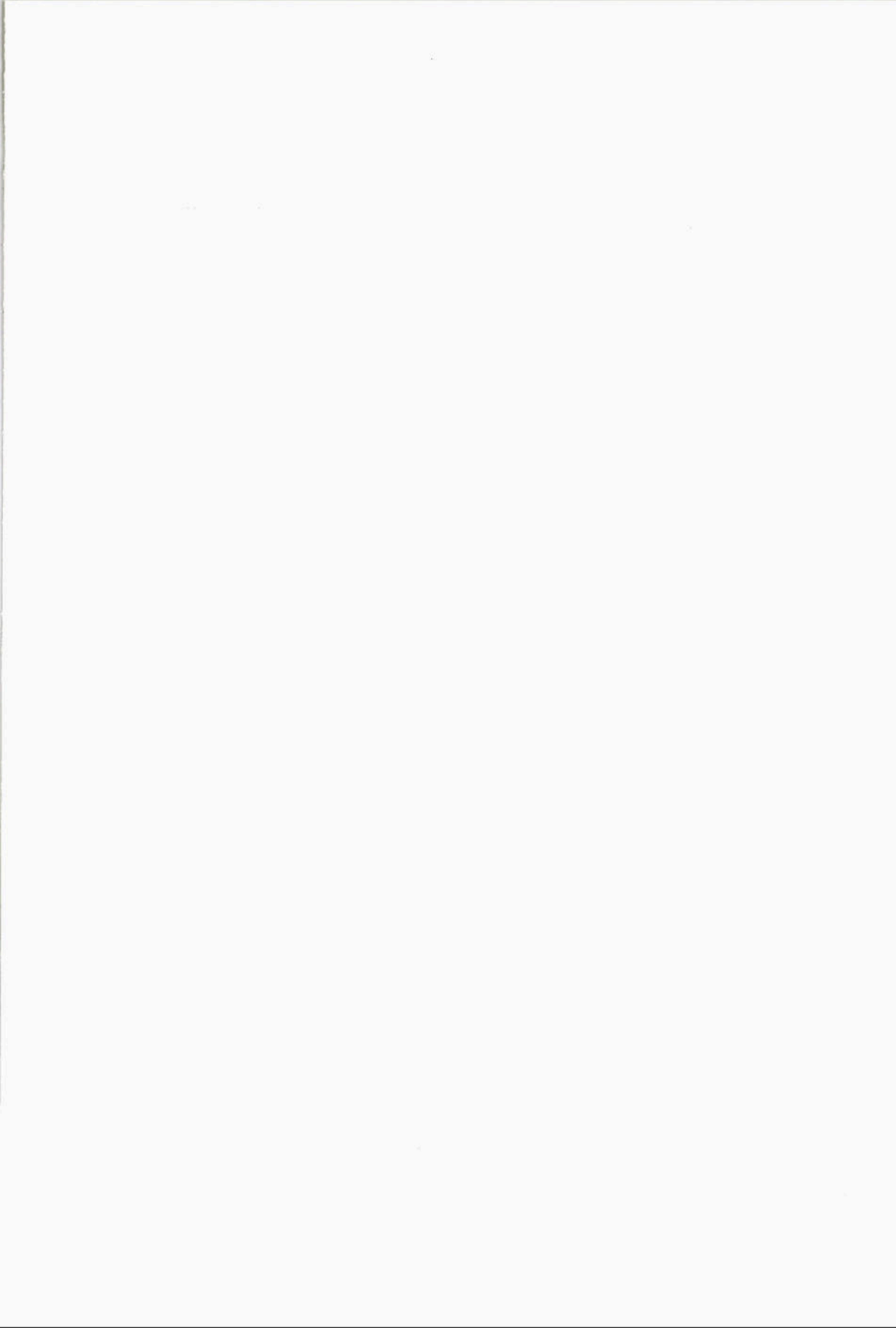
Harriet Bjerrum Nielsen, professor, faglig leder, Senter for kvinneforskning, Universitetet i Oslo, Postboks 1040 Blindern, 0315 Oslo. Tlf.: 22 85 89 30. Faks: 22 85 89 50.

Eva Skærbæk, høghskolelektor, Høghskolen i Østfold, avd. Helsefag, K.G. Meldahlsvei 9, 1671 Kråkerøy. Tlf.: 69 30 30 67.

Kirsten Thorsen, forsker, NOVA, Munthesgt. 29, 0260 Oslo. Tlf.: 22 54 12 00. Faks: 22 54 12 01.

Ingunn Yssen, direktør, Kompetansesenter for likestilling, Postboks 8036 Dep. 0030 Oslo. Tlf.: 22 24 25 71. Faks: 22 24 95 21.

Kari Wærness, professor, Sosiologisk institutt, Universitetet i Bergen, Fosswinckelsgt. 6, 5007 Bergen. Tlf.: 55 58 91 63. Faks: 55 58 91 99.



I dette nummer:

Kari Wærness: Barnet er viktigst

Agnes Andenæs: Faglige premisser i politiske diskusjoner: Fra kontantstøttedebatten 1997–1998

Kompetansesenter for likestilling: Høringsnotat om kontantstøtte

Senter for kvinneforskning ved Universitetet i Oslo:
Høringsuttalelse – innføring av kontantstøtte

Margit Hermundsgård: «Berre han e rik og kåt så e det i orden». Venninnesamtalen som et tv-program

Kirsten Thorsen: Å følge tidsånden eller å overskride den

Anne Luise Kirkengen: Invadert og grenseløs

Annlaug Bjørnø: Joyce Mansours lyriske forfatterskap – forankring og fornyelse

Eva Skærbæk: Identitet, køn og etik. Refleksjoner over deres konstitutive sammenheng

Kvinneforskning nr. 2/98